

Sosyal Bilimler Dergisi

Journal of Social Sciences

ISSN 2564-6583 | e-ISSN 2602-229X |

ARAŞTIRMA MAKALESİ

RESEARCH ARTICLE

SAĞ POPÜLİZM VE FAŞİZM KAVRAMLARINA BOLSONARO İKTİDARINDAN BİR BAKIŞ

A View to Right-Wing Populism and Fascism Concepts through Bolsonaro Government

Özgür YILMAZ*

İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, Türkiye.

Geliş Tarihi/Received Date: 18.09.2020

Kabul Tarihi/Accepted Date: 02.11.2020

ÖZ

Son dönem güç kazanan yahut iktidara gelen sağ hareketleri nitelendirme noktasında iki kavram öne çıkmaktadır: Bunlardan ilki sağ popülizm, ikincisi ise faşizmdir. Bu iki kavram genellikle birbirlerinin yerini ikame eder nitelikte kullanılmaktadır. Bu iki kavramın aynı türden iki kavram olup olmaması sorgulanmadan, yaratılan kavram karmaşasının önüne geçilemez. Sağ popülizm ve faşizm kavramlarının odağında yer alan isimlerden biri de Brezilya'da 2018 yılında iktidara gelen Jair Bolsonaro'dur. Bolsonaro kimilerince bir faşist, kimilerine göre ise sağ popülisttir. Dolayısıyla Bolsonaro iktidarının incelenmesinin ve nitelenmesinin ardından yapılacak bir tanımlama ile küresel çapta iktidara gelen yahut güç kazanan diğer hareketler için yaşanan kavram karmaşasının da önüne geçecektir. Çalışmada öncelikle Bolsonaro'nun iktidara geldiği bölge olan Latin Amerika popülizmlerinin genel özellikleri incelenecek, bunun ardından Bolsonaro'dan önce Brezilya'da iktidarda olan PT iktidarının neden iktidardan düştüğü sorgulanacaktır. Daha sonra da Bolsonaro'nun geçmişi ve iktidar süreci sorgulanarak sağ popülizm-faşizm kavram karmaşasına dair bir tez geliştirilecektir. Vaka analizi üzerinden siyasi rejim incelemesi yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Sağ Popülizm, Faşizm, Latin Amerika, Brezilya, Bolsonaro.

ABSTRACT

The two concepts become prominent describing the rightist movements which are gaining power or getting power: Firstly right-wing populism and the second one, fascism. These two concepts are used for replacing each other. It cannot be prohibited if these two concepts are the same kind or not. One of the main leaders who take place in the midst of this incomprehensibility –right-wing populism and fascism- is Jair Bolsonaro who got power in 2018 in Brasil. For some people Bolsonaro is a fascist, for the others he is a right-wing populist. Therefore researching the government of Bolsonaro and characterising this government can help describing other global rightist movements. In this study firstly is analyzed Latin America which Bolsonaro's Brasil took place. The past of Bolsonaro and the process of government are analyzed and then it is developed a thesis about incomprehensibility between right-wing populism and fascism. We will analysis on the political regime due to case analysis.

Keywords: Right-wing Populism, Fascism, Latin America, Brasil, Bolsonaro.

Please cite this paper as follows/Atf için:

Yılmaz, Ö. (2020). Sağ Popülizm ve Faşizm Kavramlarına Bolsonaro İktidarından Bir Bakış. *Alinteri Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(2): 137-162.

* Sorumlu yazar/Corresponding author
E-mail: ozguryilmaz955@gmail.com

GİRİŞ

Son dönem iktidara gelen sağ hareketler üzerinde kavramsal bir karmaşa yaşanmaktadır. Bu karmaşanın temel sebebi son dönem sağ hareketlerin nasıl tanımlanacağı yönündedir. Bu hareketleri tanımlarken iki kavram üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bu iki kavram sağ popülizm ve faşizmdir. 2018 yılında Brezilya’da iktidara gelen Jair Bolsonaro da bu tartışmanın göbeğinde yer almaktadır. Dolayısıyla söz konusu tartışmaya dair bir yaklaşım geliştirmek, Bolsonaro iktidarı incelenerek gerçekleştirilebilir.

YÖNTEM

Bu noktadan itibaren öncelikle Brezilya’nın yer aldığı bölgedeki popülizm geleneği incelenecek, bunun ardından da Brezilya’daki popülizm geleneği incelenecektir. Öne çıkan bir diğer kavram olan faşizm de benzer bir şekilde tartışılacaktır. Bu iki kavram incelendikten sonra, Bolsonaro iktidarından önceki siyasi partinin neden iktidardan düştüğü araştırılacaktır. Bu sürecin Bolsonaro’nun güç kazanıp kazanmamasını nasıl etkilediği, bu araştırmanın sonucunda ortaya çıkacaktır. Daha sonra Bolsonaro’nu seçimleri kazanıp iktidara gelmesinin ardından hükümet süreci incelenecektir. Fakat bu, iktidar pratiğinin halen devam ediyor olmasıyla birlikte birtakım zorlukları barındırmaktadır. Bu yüzden Bolsonaro iktidarının ilk bir yılını incelemek çalışmanın kapsamı açısından yeterli görülmüştür. Bolsonaro’nun iktidarı süreci incelendikten sonra, Bolsonaro sağ popülizm ve faşizm kavramları odağında incelenmeye tabi tutulmuştur.

LATİN AMERİKA POPÜLİZMLERİ

Brezilya örneğinde sağ popülizm ve faşizm kavramlarını incelemeye koyulmadan evvel yapılması gereken bu kavramların bölge siyasetindeki yansımalarını incelemek gerekmektedir. Sağ popülizm ve faşizm kavramlarını tarihsel olarak ele almaktan ziyade, bölge siyasetindeki yansımalarını incelemek Bolsonaro iktidarını kavramayı kolaylaştıracaktır.

Bu incelemeye başlamadan evvel, sağ popülizm ve faşizm kavramlarından ne anlaşıldığı tespit edilmelidir. Sağ popülizm tanımına ulaşılırken Ernesto Laclau’nun (2005) kavramsallaştırmaları takip edilecek; faşizm kavramına ulaşılırken ise Roger Griffin’in (2018) kavramsallaştırmaları takip edilecektir.

Laclau’ya göre popülizm, “karizmatik bir önderlik altında belli bir tür otoriteryanizm ile kaynaşmış politik hak eşitliğini ve sıradan halk için evrensel katılım talebi gibi çatışan öğeleri içerir” bir konuma yerleşmiştir (2018: 1). Sağ popülizm lidere atfedilen değer, ekonomi perspektifi, halk inşası ve otoriterliğe eğilim ile popülizmden farklılaşan noktalara sahip, sağ siyasi öznelerce kullanılan, başlı başına bir ideoloji olmayan ancak ideolojilerce kullanılan bir siyasal strateji/politik bir mantıktır (Laclau, 2005). Bu kavramsallaştırmaları daha da derinleştirmek gerekirse sağ popülizmde lidere atfedilen değer “mesiyanik”tir; yani lider adeta kitlesi tarafından tanrısallaştırılır. Ekonomi perspektifi ise neoliberal ekonomi politikalarıyla beraber ele alınmaktadır. Otoriterliğe eğilim de neoliberalizm bağlamında anlam kazanır. Güçlü liderler, neoliberal ekonomi planlarını uygularken otoriterliğe eğilimlidirler (Finchelstein, 2019).

Laclau'nun halk inşası kavramından bahsedilen ise retorik anlamda bir inşadır: Halk söylemlerle, davranışlarla, siyasi projeler etrafında örgütlenmektedir (Laclau, 2005).

Faşizm kavramına ulaşılırken kullanılan Griffin'in faşizm tanımı, "faşizm, ultra milliyetçiliğin palingenetik mitik geçmişe özlem duyan siyasi bir ideoloji türüdür" şeklindedir (Griffin, 2018: 53). Fakat bu tanımın güncellenmesi gerekmektedir. Bu noktada milliyetçilik, muhafazakârlık gibi ideolojilerin; vatan, din, aile gibi söylemlerin siyasi anlamda sağda konumlanan neredeyse tüm öznelere kullanılmaktadır. Dolayısıyla faşizmin, diğer sağ ideolojilerde olmayan ayrıştırıcı özellikleri tespit edilmek zorundadır. Buradan hareketle faşizmin tarihi incelendiğinde görülmektedir ki, faşizmdeki "yeni insan" ideali (Paxton, 2007), palingenetik mit kullanımları (Griffin, 2018) ve içeride temizlik-dışarıda yayımlacılık (Saraçoğlu, 2017) ilkeleri faşizmin diğer sağ ideolojilerden ayrıştırılması noktasında yardımcı kavramlar olarak öne çıkmaktadır. Böylece bu ayrıştırıcı motivasyonlardan hareketle, diğer sağ ideolojilerdeki pek çok özellik bulunsa da, bir siyasi hareket için "faşist" tanımlaması yapabilmek için altı çizilen bu üç motivasyonun da aranması gerektiği söylenebilir.

Carlos De la Torre incelemelerinde Latin Amerika popülizm tarihinde önemli bir dönemleştirme yapmayı mümkün kılmıştır. Latin Amerika popülizm geleneğinin ortak birtakım özellikleri söz konusudur. Latin Amerika popülizmlerinin genel özelliklerinden biri, medyayı kullanım biçimleridir. Klasik medya aracı televizyonu seçim kampanyalarında aktif olarak kullanan Latin Amerikalı popülistler, geleneksel oy toplama biçimlerinin yanı sıra, televizyon üzerinden de oldukça fazla oy toplamışlardır. Bucaram, Menem, Chávez, Correa medyayı oldukça yoğun bir şekilde kullanmış; televizyon programlarına çıkmışlar; kendileri programlar sunmuşlardır. Latin Amerika'da popülizm tarihsel olarak şehirli ve melez bir halk inşası amacı güder. Bolivya'da ise etnopopülizm olarak tanınan, yerli halkın özne olduğu bir süreç yaşanmıştır. Evo Morales, 2005'te Sosyalizme Doğru Hareket (MAS) isimli organizasyonun lideri olarak başkan seçilmiştir. Morales'in retorikğine göre, yerli halk ve geleneksel elitler arasındaki ayrım, 500 yıllık sömürge süreçlerinin sonucudur. Latin Amerika popülistleri demokrasiyi, kurumsal yanından ziyade lider etrafında kenetlenen bir kitle hareketi olarak kavrar (De la Torre, 2017a). Grigera bu durumu, "Latin Amerika, radikal sosyal hareketlerin aykırı hükümetlerle çalışabildiği tek bölgedir" şeklinde özetler (Grigera, 2017: 442).

Latin Amerika popülizmlerinde refahın yeniden dağıtımını vaadi ortaktır, neredeyse tümünde görülür (Grigera, 2017: 441-455). Eşitlik ve egemenlik söylemi, tüm Latin Amerika popülistlerinde ortaktır. Latin Amerika popülistleri, egemenliği yalnızca doğrudan demokrasi olarak anlamaz; temsili demokrasiye de önem verirler (De la Torre, 2014).

Taggart, Latin Amerika popülizminin özelliklerinden birini "genelde bölgeyle uluslararası ekonominin geri kalanı arasındaki ilişkiyi vurgulamak ve Latin Amerika ekonomilerinin dışa bağımlılığının ve ekonomik krizlerin özgün doğasının altını çizmek anlamına gelir" şeklinde vurgular (Taggart, 2004: 76). Taggart'a göre bir diğer özellikler "ekonomik bağımsızlık, yarı-feodal yapıların ortadan kaldırılması ve toplumsal adaleti sağlamaktır; ancak liderlik, merkezileşme, para ve mükâfata" dayanır (Taggart, 2004: 76). Latin Amerika siyaseti devrimden çok reformu savunmuştur;

popülistlerin güç kazanmasındaki bir diğer neden de budur; popülistler de sistemin bütünden değişimini vaat etmezler (Taggart, 2004: 84).

Latin Amerika’da popülizmin güçlü bir gelenek yaratmasının sebebi halk ve oligarşi arasında sömürge döneminden itibaren bir ayrımın var olmasıdır. Örneğin, “Sömürgeciliğin zenci kölelere dayalı olduğu Batı Hint Adaları ve geleneksel Brezilya alt dairesinde de esas olarak zenci halkın kültürü ile daime Avrupa’nın cazibesinde bulunan yönetici sınıfların kültürü arasında sömürgeci zihniyetin kalıntısı olan benzer bir uçurum vardır” (Amin, 2018: 123).

Latin Amerika popülizmleri, Avrupa’daki örneklerinden farklı olarak, kimlikten ziyade ekonomiyle daha fazla ilintilidir. İlk plan her zaman popülist planı uygulamaktır. Latin Amerika popülizmlerinin Avrupa’dakilerden bir diğer farkı da, Avrupalılar dışlayıcı bir çizgideyken, Latin Amerika’dakiler içermeci bir popülizm anlayışına sahiptir (Mudde ve Kaltwasser, 2011: 23). Anselmi (2017), Latin Amerika popülizmlerinin çok sınıflı doğasına vurgu yapar (De la Torre, 2017b).

Grigera, De la Torre’nin radikal popülizm olarak tartıştığı, 2000’li yılların başından itibaren ortaya çıkan hükümetleri neopopülist olarak tanımlar. Bu neopopülizm, neoliberalizmin göturdüklerine karşı bir yanıt; bir tepkidir. İşsiz işçileri, özel sektör çalışanlarını, insan hakları aktivistlerini, işgal fabrikalarını ve meclisleri kapsar. De la Torre’nin sınıflandırmasında yer almayan, Grigera’nın sınıflandırmasında yer alan bir iktidar örneği ise Brezilya’daki Lula örneğidir. Lula, 2002’de iktidara gelmiştir; seçimlerden hemen önce “Brezilya Halkı’na Mektup” olarak bilinen ancak aslında özel sermayeye bir uzlaşma mesajı içeren mektubuyla bilinir. Lula’yı radikal popülistlerden farklı kılan, anti elit, antiemperyalist, küreselleşme karşıtı retoriğinden ziyade, kurduğu klientalist ağlar ve yarattığı karizmatik liderliktir. Lula, partisini sosyal hareketliliğin merkezi olmaktan ziyade devlete açılan bir kapı haline çevirdiği gerekçesiyle sol düşünürler tarafından eleştirilir. Lula’nın seçmen tabanı alt proletarya olarak bilinen ve barışçıl bir çözüm önerisiyle, eşitsizliği çözeceğini vaat ettiği kitlelerdir. Lula, *Bolsa Família* (aile yardımı), tüketici kredileri gibi hamlelerle halk desteğini sağlamıştı (Grigera, 2017: 451).

Latin Amerika popülizmleri ve genel özellikleri bu şekilde incelendikten sonra sıra bölgede faşizmin tarihine göz gezdirmeye gelmektedir. Latin Amerika’da, iki savaş arası dönemde oldukça fazla faşist hareket görülmektedir. Bunlardan yalnızca bir tanesi iktidara ulaşmayı –daha doğrusu iktidar ortağı olmayı- başarmıştır; bir kısmı ise, etkisiz hareketler olarak kalmıştır. Mann, Latin Amerika’daki hareketlere işaret ederken yoğunluğa atıfta bulunarak, “çoğu rejimin bocaladığı Latin Amerika’da sadece Uruguay, Kolombiya ve Kosta Rika tutarlı bir şekilde demokratik kaldılar” demiştir (Mann, 2015: 65).

Latin Amerika 1920’li ve 30’lu yıllarda, klasik faşist eğilimlerin en çok görüldüğü bölgelerden biridir. Bunun sebeplerinden biri, Latin Amerika’nın batı dünyasıyla ilişkili olması ve birçok batılı göçmene ev sahipliği yapmasıdır. Bu dönem için en çok karşılaşılan hatalardan birisi ise, sağ siyasetlerin, askeri diktatörlüklerin ve popülizmlerin de tümünden faşist olarak nitelendirilmesidir (Roggero ve Bertonha, 2013).

Latin Amerika’da iki savaş arası dönemde güçlü bir milliyetçi dalga vardır; fakat bu milliyetçilikler, diğer milliyetçiliklerle bir yarış içerisinde değillerdir. Geleneksel elitlerin, siyaset üzerinde hâkimiyeti vardır; oldukça fazla etnik köken vardır; ordu toplumsal hayatta güçlü konumdadır; sol güçsüzdür; popülist yerlilik söz konusudur ve sendikalizm zayıftır. Latin Amerika’da, Avrupa’daki gibi *palingenetik* ideolojiler görülmemektedir; güçlü liderlikler etrafında yoğunlaşan partilerin varlığından söz edilemez ve faşizmi biçimlendiren entelektüel akımlar Latin Amerika’da dikkat çekmez. Özetle, Latin Amerika’da faşizm, Avrupa’daki örneklerinden farklı olarak ortaya çıkmıştır. Latin Amerika’daki iki savaş arası dönem, Avrupa’daki gibi, faşizmin damgasını vurduğu dönem olarak değil, milliyetçi popülizmlerin ve askeri diktatörlüklerin damgasını vurduğu dönem olarak anılır (Roggero ve Bertonha, 2013).

Latin Amerika’daki faşist hareketler, Brezilya ve Arjantin’deki İtalyan göçmen topluluklarında ortaya çıkmıştır. İtalya’daki faşizmin iktidarından sonra, benzer topluluklar, 1929’daki Büyük Depresyon’un da etkisiyle tüm dünya çapında ortaya çıkmıştır. Latin Amerika ülkelerinde –Şili ve Bolivya arasındaki Chaco Savaşı sayılmazsa- faşizme kadro dinamiği sağlayan savaş gazilerinden söz edilemez. Latin Amerika’da, faşizmin iki önemli sac ayağı olan ırkçılık ve anti-semitizmin varlığından söz etmek de zordur. Çünkü Latin Amerika *mestizo* adı verilen birbiriyle karışmış birçok farklı ırka ev sahipliği yapar ve bölgedeki Yahudi sayısı çok azdır. Bunlarla birlikte, Latin Amerika’daki faşizmi tanımlamak için çeşitli kavramlar ortaya atılmıştır. Bunlardan biri Latin Faşizmi, diğeri ise İber Faşizmi’dir. Bu iki kavramdan ilki, faşizmin İtalya’daki Latin köklerine vurgu yaparken, ikincisi, İspanya ve Latin Amerika’ya özgü bir faşizm tanımı yapmaktadır. Latin Amerika’da iktidara ulaşan tek faşist hareket ise Brezilya’dadır. Arjantin’deki faşist hareketin sloganı ise “Dios, patria y familia”dır (Tanrı, vatan ve aile) (Roggero ve Bertonha, 2013: 55).

1930’lu yıllar boyunca Brezilya’daki Entegralist Hareket (*Acción Integralista Brasileña – AIB*), Latin Amerika’daki sağ siyasetteki en önemli partilerden biri haline gelmiştir. Bu örgüt, 1932 yılında farklı birçok yapının bir araya gelmesi sonucu oluşmuştur. Entegralistler, Fransız Devrimi ve onun getirdiklerine karşıdır; anti-liberal, anti-komünist ve anti-demokratik görüşlere sahiptir. Entegralistler kendilerine faşist İtalya’nın totaliter yönünü örnek almışlardır. Entegralistler, ekonomik anlamda, liberalizme alternatif bir anlayış yerleştirmek; bununla bağlantılı olarak da korporatizmi uygulamak niyetindedirler. Yeşil Tişörtlüler olarak anılan Entegralistler, kendi başkan adaylarını çıkarmışlardır. Entegralistler, hiyerarşik-otoriter bir düzen kurma ve bir Brezilya halkı yaratma ideali etrafında bir araya gelmişlerdir (Roggero ve Bertonha, 2013). AIB’nin lideri Plinio Salgado, İtalya’ya yaptığı bir geziden sonra Mussolini’nin kişiliğinden oldukça etkilenmiştir. Salgado, Brezilya’nın yerli köklerini sahiplenen bir ırk isteği duymaktadır. Bunun haricinde AIB’nin diktatörlük, anti-semitizm, korumacılık, korporatizm, milliyetçilik gibi özelliklerinin Avrupa’daki faşist örneklerden pek bir farkı yoktur. Entegralizmin simgesi Yunan alfabesindeki *sigma* (S sesi) harfidir. Entegralizm zirvesine, 1934’te 180 bin üyeye ulaşmıştır; bu üyelerin bir kısmı, devlet kademelerinde, iş dünyasında ve ordudadır. Entegralist parti, 1937 yılında, -1930 yılında başkan seçilen- Getulio Vargas tarafından, diğer tüm faşist topluluklar gibi yasaklanmıştır (Paxton, 2007). Salgado için, ülkenin yeniden doğması için gerekli olan ırksal belirlenimli bir topluluk yaratmaktan ziyade, bir Brezilyalılık kültürü

oluşturmaktır (Griffin, 2018). Entegralizmde, Katoliklik ve ailenin yeri önemlidir; Latin Amerika'daki diğer faşist partiler gibi o da orta sınıflara dayanmıştır (Payne: 1983). Entegralist hareket, Nazilerin pagan döneme olan özlemlerinden ziyade bir Hıristiyan ruhsal devrimi talebindedir (Laquer, 1997: 148). Salgado, "totalitarizmi reddetmekteydi; kuşkusuz bölgeselci eğilimleri ve toplumsal sınıfları aşmak, Brezilya'yı yankeelerin müdahalesinden kurtarmak ve ülkesini Güney Amerika yeni düzeninin lideri yapmak istiyordu" (Michel, 2017: 115). Entegralistler, 1964'te Brezilya'da gerçekleşen askeri darbeden sonra kurulan Ulusal Yenilenme Partisi (*Aliança Nacional Renovador*) içerisinde faaliyet göstermiştir; askeri darbe gerçekleştirildikten sonra kurulan cuntanın 3 üyesinin 2'sinin ise eski Entegralistlerden oluştuğu söylenmektedir (Gonçalves, 2017: 242).

Böylece görülebilir ki, faşizm Latin Amerika bölgesinde yerel özelliklerle harmanlaşarak özellikle Brezilya'da bir temel bulabilmiştir. Fakat özellikle II. Dünya Savaşı'nın ardından bu hareketlenme sönümlenmeye başlayarak bugüne ufak çaplı radikal hareketler devredebilmekten öteye gidememiştir.

PT POPÜLİZMİ

Latin Amerika popülizmleri incelendikten sonra incelenmesi gereken bir diğer nokta Brezilya'daki popülizm geleneğidir. Dolayısıyla Brezilya'daki popülizm geleneğine değinirken Brezilya siyasi tarihine de kısaca değinilmelidir.

Başkan Getulio Vargas ile birlikte Brezilya siyasetine giren popülizm, neoliberal popülizme ve radikal popülizme de örnekler vermiştir (Carlos de la Torre, 2017a). Brezilya tarihi dönemlerle incelenir: 1889-1930 arası dönem Birinci Cumhuriyet; 1930 ve 1945 arası Vargas dönemi ve onun altında İkinci Cumhuriyet ve *Estado Novo* alt dönemleri bulunur; 1945-1964 arası dönem Yeni Cumhuriyet olarak bilinir. 1964'te gerçekleşen askeri darbe Yeni Cumhuriyet dönemini kapatıp, Askeri Diktatörlük dönemini açmıştır. 1985'te, demokrasiye geçişle birlikte Yeni Cumhuriyet dönemi açılmıştır (Akgemci, 2018: 73). Askeri Diktatörlük dönemi altında dışa açılan Brezilya, 1980'lerde demokrasiye geçmeye başlamıştır. PT de bu dönemde kurulmuştur. 1985'te askeri diktatörlüğün sona erişile birlikte 1988'de ilk başkanlık seçimleri gerçekleştirilir. Bu seçimleri Collor de Mello kazanmıştır. Mello bir popülisttir; iş dünyasından gelen bir *outsider*dır. Mello, 1992'de bulaşmış olduğu yolsuzluk suçlamaları dolayısıyla azledilmiştir. 1994'te gerçekleşen seçimlerde ise bir sosyal demokrat Fernando Henrique Cardoso seçilmiştir. Bu başkanlıklarda öne çıkan iki kavram klientalizm ve yolsuzluktur (Anderson, 2019a: 17).

Popülist olarak tanımlanan bir diğer parti olan İşçi Partisi (Bundan sonra PT olarak kısaltılacaktır), 1980'de askeri dikta koşullarında bir dizi grevin ardından kurulmuştur. Bu yıllarda bir sınıf örgütü olan PT, 1990'lardan itibaren gerek örgütsel, gerek ideolojik anlamda bir dizi değişim geçirmiştir. Örneğin çok geniş üye sayısı içinde örgütsel anlamdaki çekirdekleri dağıtarak, toplumsal hareketlerle olan mesafesinin açılmasına yol açmıştır. MST, Kurtuluş Teolojisi'ne bağlı kişiler, Evsizler Hareketi, yerliler, Afro-Brezilyalılar, kadın ve çevre örgütlerinin organik örgütü olan PT, bir seçim aygıtına dönüşmeye başlamıştır (Savran, 2006: 126). PT katıldığı her seçimde oylarını arttırmıştır. Örgüt artık Lula'nın kişisel liderliğine bağlı hale gelmiştir. PT bu dönem popülist politikaları uygulamaya başlamıştır. Bu dönem iş çevresiyle

ilişkilerini geliştiren PT'nin dönüşümünün sembolü, Brezilya Halkına Mektup'tur. 2000'li yıllarda üye profili değişmiştir. Yoksul, işçi ve sol örgüt mensubu kadroların yerine orta sınıflar gelmeye başlamıştır (Savran, 2006: 128).

PT, 2003'te iktidara gelmiştir. PT, kendi ilkelerine zıt olarak emekli haklarına karşı reform planı ile tepki çekmiş ve kurumlar vergisini düşürmüştür. PT, vergi düzenlemesiyle birlikte, vergiyi tabana yaymış; çalışma reformu ile işçi aklarını budamaya başlamıştır. PT, Haiti Darbesi'ne asker yollamıştır (Petras, 2005b: 91). Bunların yanı sıra PT, Sıfır Açlık ve *Bolsa Familia* gibi sosyal programlarla yoksulluğu büyük azaltmıştır. PT döneminde üniversite öğrencilerinin sayısı 2 kat artmıştır; %7 büyüme sağlanmıştır. PT ile yaşam süresi 75'e çıkmıştır (Anderson, 2019a: 65). PT, 2004'te BRICS ile birlikte ekonomide toparlanmanın yolunu açmıştır. 2005'te muhalefet vekillerinin sadakatini sağlamak için para vermiştir. 2006'da güvencesiz iş kolları yaratmıştır. 2006 seçimlerine girerken birçok üst düzey parti yöneticisi istifa etmiştir. Lula, seçildikten sonra elit karşıtı retorikini devam ettirmiştir. Lula, Askeri Diktatörlük döneminde mücadele etmiş, iş kazasında bir parmağını kaybetmiştir. 8 çocuklu bir ailenin çocuğu olan Lula, öncü bir işçidir (Akgemci, 2018: 77).

Fakat PT iktidara geldikte sonra vaatlerini yerine getirmenoktasında bir tıkanıklık yaşamıştır. Lula liderliğindeki PT, çelişkilerin iktidarındır. Neoliberal bir program uygularken, bu programın yarattığı tahribatı azaltmak adına bir takım sosyal politikalar uygulamıştır. PT döneminde ırkçılık, eşitsizlik, siyaset-toplum arasındaki bağın azalması gibi sorunlar çözülememiştir. Bu çelişik yapı PT'nin reformist yapısıyla doğru orantılıdır (Petras, 2005a). 2010'da PT'de başkan yardımcısı olan Dilma Rousseff seçilerek iktidara gelmiştir. BRICS sayesinde 2008 ekonomik krizi Brezilya'ya "teğet" geçmiştir. Rousseff ilk turda, %47 oy almıştır. Bu seçimlerde, Evanjelik Kilise başta olmak üzere sağ Rousseff'e karşı birleşmiştir. İkinci turda %51,8 oy alan Rousseff, Lula'dan daha sol bir konumdadır. Askeri dikta dönemi için araştırma komisyonu kurulması, yeni iş alanları yaratma ve yoksulluğu azaltma, bu dönemde gündeme gelmiştir. Rousseff neoliberal programı yavaşlatarak, programın yarattığı tahribatı azaltmak istemiştir (Saad-Filho ve Boito, 2016: 219).

2013'te sağlık ve eğitim çalışanları, Konfederasyon Kupası'na yapılan harcamaların fazlalığı gerekçesiyle eylem yapmıştır. Bu dönemde 13 milyon kişi işsiz kalmıştır. Sağ sektör bu eylemlerle birlikte demokrasiye geçişten beri ilk kez sokakta görünür olmuştur. Bu eylemler, 2014 seçimlerinde, PT'ye oy kaybettirmiştir. İşçi sınıfı da, PT'nin ikircikli politikasından yılmaya başlamıştır (Daly, 2019: 9-11). 2014'te Rousseff yine seçilmiştir. 2015'te yine gösteriler başlamıştır. Bu eylemler, PT karşıtlığının artmasına delalet etmektedir. 2013'ten farklı olarak bu eylemler sağ sektör tarafından organize edilmektedir. 2015'da Rousseff'in azli Kongre'ye getirilmiş ve sağcı muhalefet (PT'nin sağcı ittifakı da dahil) oylarıyla azledilmiştir. Azil sürecinde PT, orta sınıftan aldığı desteği yitirmiştir. Rousseff'in azlinden sonra sağcı Michel Temer, Yüksek Mahkeme tarafından başkanlığa getirilmiştir. Temer aslında *Lava Jato* (Araba Yıkama) yolsuzluk skandalında adı geçen bir siyasetçidir (Saad-Filho ve Boito: 2016). PT deneyimi sınıflar arası denge arayışıyla Latin Amerika popülist geleneğini temsil etmektedir. PT döneminde çok az grev olmuştur. Kamu-özel ortaklığının bir deneyimini sunan PT, eğitim ve sağlık gibi birçok temel sektörü özelleştirmiştir. 2018'de Lula'ya *Lava Jato*'dan hapis cezası çıkması da o dönem başkan adaylığını ilan

eden Jair Bolsonaro için bir artıdır. Çünkü Lula seçimlerde başkanlığın favorisi olarak görülmektedir. Özetle, PT'nin çelişkili doğası, onu bir seçim partisi haline getirmiştir. Seçim partisi haline gelen PT, örgütlü olmadığı ve temas etmediği diğer toplumsallıklara seslenirken, dayandığı asıl zemini kaçırmıştır (Savran, 2006: 145-147). Brezilya İşçi Partisi'nin (PT) çelişik doğası Carlos de la Torre (2017a) tarafından yapılan Latin Amerika popülizm dönemleştirmesinde onu bir kategoriye oturtmayı zorlaştırır. Carlos de la Torre, Lula'yı Chavez, Morales ve Correa ile birlikte radikal popülizm kategorisine almaz. Ancak dikkatli incelendiğinde görülmektedir ki, PT iktidarının çelişik doğası, radikal popülist kategorisindeki diğer iktidarlarda da görülmektedir. PT, neoliberal bir program uygularken diğer yandan sosyal reformlar yapmaya çalışmıştır. Radikal popülistler, kalkınmacı bir ekonomik program uygularken sosyal reformlar yapmak istemiştir. Radikal popülistler, güçlü bir ulusal burjuvazi yaratmıştır. Dolayısıyla PT'nin sol retoriği, radikal popülist olarak adlandırılan kategoriye, yani sol popülistlerin yanına yerleştirilmesi için yeterlidir. PT (2003-2016) ile Brezilya'da ortalama yaşam süresi 63,5'ten, 73,5'e çıkmış; salgın hastalıklar azalmıştır (The L.G.H., 2019: 160). Brezilya'da, Rio Grande do Sol, Porto Alegre'de kent yönetimi, bütçe oluşturma sürecine katılım uygulamıştır ve herkese açık bir şekilde bütçe planlaması yapmıştır (Weltmeyer, 2007: 44). Bu değişimin partinin üye profilini de biçimlendirdiğini söyleyen Petras'a göre, Lula başkan seçilmeden önce yüzde 75 oranında orta sınıf mensubunu barındıran PT artık bir işçi partisi değildir (Petras, 2005b: 284).

Görüleceği üzere İşçi Partisi hükümetleri, Brezilya'da ciddi bir kitlelilik barındırırken aynı zamanda ülkede bir çelişkiler yumağı da yaratmıştır. Bu çelişkiler yumağı, İşçi Partisi hükümetinin iktidardan düşmesi sürecinde halk tarafından yeteri kadar sahiplenilmemesini beraberinde getirmiştir. Bu durum Brezilya siyasetinin yakın tarihini de biçimlendiren “anti-petismo” yani “İşçi Partisi karşıtlığı” kavramını doğurmuştur.

BOLSONARO: GEÇMİŞİ VE İKTİDARI

2018'in Ekim ayında yapılan seçimleri Jair Bolsonaro isimli sağ görüşlü lider kazanmıştır. Bolsonaro'nun iktidara gelişinin ardından başlayan tartışmalarda O'nun bir faşist olduğu üzerinde durulmuş ve bu olgunun Brezilya siyasetinin geleceğini şekillendireceği iddia edilmiştir.²

Rubinich, *Partido Social Liberal*'in başkanlık adayı Jair Bolsonaro'yu siyasi kariyeri ve seçim süreciyle birlikte ele alır. Bolsonaro eleştirel düşünceye karşıdır, farklı ırklarla olan ilişkisi mesafelidir. Göçe ve göçmenlere karşıdır; onları “dünyanın çöpleri” olarak görür ve Brezilya'nın sınırlarının dışarıya açılmaması gerektiğini söyler. Kullandığı dil saldırgandır (Rubinich, 2018: 7).

1985'ten beri ordu kökenli ilk başkan olan Bolsonaro'nun seçilmesinin, Brezilya'da Askeri Diktatörlük döneminde açılan demokratik Yeni Cumhuriyet döneminin sonunu getirmiştir. Brezilya'da kriz anlarında, aile ve din gibi değerlerin önem kazandığı söylenmektedir. Bolsonaro bu değerlerin sözcülüğüne savunurken, bu

² Bolsonaro'nun seçimle iktidara gelişinin hemen ardından İşçi Partisi tarafından yapılan açıklamada Bolsonaro'nun demokrasiye arz ettiği tehlikenin altı çizilir:
<https://pt.org.br/liderancas-prometem-articulacao-democratica-contra-bolsonaro/>

değerlerin karşısına cinsellik, uyuşturucu, kürtaj ve insan haklarını koymuştur. Bolsonaro, az konuşup, çok yapacağını vaat etmiştir. Bolsonaro'nun seçim ekibini Whatsapp üzerinden yaydığı yalan haberlere bir örnek olarak, Başkan Yardımcısı Manuela d'Avila'nın, İsa Peygamber'in travesti olduğunu söylediği iddiası gösterilebilir (Rezende, 2018: 4).

2018 seçimlerinin, Bolsonaro'nun neredeyse kazandığı ilk ve ikinci turları arasındaki haftalarda, Brezilya'da birçok şiddet olayı gerçekleşmiştir. Bu şiddet olayları, sol kanat parti destekçilerini, gazetecileri, siyah ve LGBTİ bireyleri, yerli topluluklarını hedef almıştır. Bolsonaro, sosyal yardım politikalarının bölünmeye yol açtığını; Brezilya halklarının Afro-Brezilyalılara neden borçlu olduğunu anlayamadığını dile getirmiştir. Bolsonaro'nun devamlı referans gösterdiği Askeri Diktatörlük dönemi, Brezilya halklarının melezişmesi gerektiğini savunmuş ve bu doğrultuda eylemler gerçekleştirmiştir. Bolsonaro, eski güzel günlere özlem duyar; ona göre, efendiler ve köleler arasında bir ayırım olmalıdır. Lempp'e göre Bolsonaro, azınlıklara karşı bir beyaz tepkidir; LGBT'lere ve kadın haklarına karşı bir Hıristiyan cevabıdır (Lempp, 2019: 8). Bolsonaro, gay bir oğlu olmasındansa, ölü bir oğlu olmasını tercih edeceğini söylemiştir (Stefani, 2018). Bolsonaro'nun mantığı doğrudandır: Suçun önüne geçmek için halk silahlanmalıdır. Eğitimde, PT'nin getirdiği ideolojilerin yerine, ideolojisizleştirme süreci yaşanmalıdır. Muhafazakârlar için eğitimin içeriği ve eğitimcilerin kişiliği de önemlidir. Bolsonaro seçim sürecinde, Amazon'u yapılaşmaya açacağını ilan etmiştir. Seçim sürecini de bu amaçla, kutuplaştırma ve şiddet yoluyla domine etmiştir (Arguelhes ve Pereira, 2018: 1).

Yapılan bir araştırma, 2014 ve 2017 arasında yaşanan ekonomik kriz sonucu işsiz kalan erkeklerin yoğun olduğu bölgelerde Bolsonaro'ya yönelik oylarda bir patlama olduğu görülmektedir. Aslında Brezilya'nın şiddet sorunu da bu yıllarda büyük artış göstermiştir; kurbanların büyük çoğunluğu da beyaz olmayanlardır. Tersine, kadınların işsiz kaldığı bölgelerde Bolsonaro'ya daha az oy gittiği görülmektedir. Dolayısıyla, erkeklerin kriz dönemlerinde maskülen tipolojilere yöneldiği söylenebilmektedir. Kadınlar tarafından organize edilen #EleNao (Ona Hayır) gösterileri, bu dönemde Bolsonaro'ya yönelik kadınların siyasi tavrını göstermektedir. Bu gösteriler, Brezilya tarihinde kadınlar tarafından örgütlenen en büyük gösterilerdir. Brezilya'da cinsiyetler arasındaki maaş uçurumu, ırklar arasındaki maaş uçurumundan daha azdır. Ağustos 2018'de yapılan bir araştırma, -o dönemde henüz seçimlere katılabilen- Lula'nın Bolsonaro'nun yüzde 20 oy farkıyla önünde olduğunu göstermektedir. Lula'nın hapis cezası Ağustos ayının sonunda onaylandığında, Lula'nın yerine Haddad aday gösterilmiştir (Barros ve Santos Silva, 2019: 10). Mattos (2019), PT'den Bolsonaro'ya doğru gerçekleşen oy akışını organik kriz kavramı ile açıklar.

Pereyra Doval (2018: 94), Bolsonaro'nun seçimleri kazanmasını B üçlüsü (*Bala, Biblia, Buey* – Mermi, İncil ve Öküz) ve PT karşıtlığı ile açıklar. Mermi, ülkedeki güvenlik sorununu açıklar: insanlar ülkedeki güvensizlikten bıkmış durumdadır. Brezilya halkı, politikacıardan ziyade silahlı kuvvetlere güven duymaya başlamıştır. Bolsonaro, seçim sürecinde bu hissiyata oynar. O'na göre askeri diktatörlüğün suçu, öldürmek yerine işkenceyi tercih etmesidir. Bolsonaro'nun seçildiği sene, Brezilya'da her 7 dakikada bir insan öldürülmektedir. İncil maddesi, Brezilya'daki siyasi partilerden duyulan bıkkınlık hissini ima eder. Brezilya'da Evanjelik Kilise'nin gücü çok fazladır,

toplumsal hayatta önemli bir yer işgal etmektedir. Son istatistiklere göre, Brezilya’da her yıl 14.000 Evanjelik Kilisesi açılmaktadır. Bolsonaro, aile, ulus ve Hıristiyan değerlerine önem vermektedir. O’na göre “Brezilya her şeyin üzerindedir; Tanrı ise hepimizin.” Bolsonaro seçim süresinde yanında hep bir İncil’le gezmiştir. Öküz maddesi ise, Brezilya’da önemli bir yeri olan büyük toprak sahipleri ve tarımla ilgilenen iş adamlarını vurgular. Bu kesimin Bolsonaro’ya duyduğu sempatinin sebebi yalnızca onun ekonomi alanındaki sağ kolu olan Paulo Guedes’ten ötürü değildir. Guedes, neoliberalizm fikrinin önemli temsilcisi olan Chicago Okulu’na bağlı bir ekonomisttir: ona göre devletin ekonomideki rolü azaltılmalıdır, ekonomi serbestleştirilmelidir ve tüm iş kollarında esnek çalışma getirilmelidir. Geçmiş dönemde Pinochet’nin de danışmanlığını yapan Guedes kamu harcamalarını azaltmak ister. Bunlardan ziyade, Bolsonaro’nun seçmenlerinin yüzde 30’unun PT karşıtlarından oluştuğu söylenmektedir. Bu kesim için kurumsal, siyasi, ekonomik ve toplumsal krizlerin sorumlusu PT ve onun yozlaşmışlığıdır. Bolsonaro, PT’nin kaybettiği oyları kazanmıştır (Pereyra Doval, 2018: 96). Böylece Bolsonaro, askerler, neoliberaler ve Evanjeliklerin bir toplamı haline gelmektedir (Oulalau, 2019: 69). Örneğin, Bolsonaro’nun ekibinde yer alan Heitor Freire, Topraksız Kır İşçileri Hareketi’nin terörist bir organizasyon olarak anılması gerektiğini söyleyen ve Boston Bankası, HSBC gibi bankalarda uzun yıllar çalışan bir kişidir (Costa, 2018: 9).

Valencia-García, Bolsonaro’yu seçim kampanyası sürecindeki dili üzerinden inceler. Bolsonaro seçim sürecinde destekçileri tarafından *Bolsomito* (mito: efsane) olarak çağrılmıştır. Bolsonaro’nun seçim kampanyasında tutturduğu dil, işkenceyi savunan, kadını aşağılayan, LGBTİ kişilere yönelik ayrımcı, sivil toplumu militarize etmeye yönelik –“Asker savaşa gider, kaybetmekten korkan korkaktır”-, PT destekçilerini öldürmeyi meşru gösteren ve solcuları, yerlileri ve siyahları tehdit eden bir dildir. Bolsonaro’nun bu diline yol açan ideolojisi, geçmişten oldukça etkilenmiştir, ancak bugünde de kök salmış haldedir. Bolsonaro, liberal demokrasinin gereksizliğini vurgular ve bunun yerine referandum gibi doğrudan demokrasi araçlarını yeğler (Valencia-García, 2018: 2).

Oroño (2019), Bolsonaro’nun seçim kampanyasını üç temel noktanın açıkladığını ileri sürer. Bunlardan ilki, devletin güçsüz durumundan PT’nin sorumlu olması, muhafazakâr kesimin sivil toplum üzerinde devletin varlığını hissetme ihtiyacı ve kolektif hayatın düşmanlığına karşı kurtuluş ordusunun insanlarını savunmak. Bolsonaro düzen talebi temelinde Askeri Diktatörlüğü övmekle yetinmez; ekonomik anlamda ultraliberal bir ajanda getirir; Evanjelizmin değerlerini savunur ve azınlık karşıtı bir politika izler. Bolsonaro, PT iktidarının getirdiği tüm olumlu hamleleri yok etmeye odaklıdır. Bolsonaro seçildikten hemen sonra söz verdiği gibi, kabinesine asker kökenli kişileri almaya başlamıştır. Sekreteri olarak eski bir asker olan G. Bebbiano’yu görevlendirmiştir. Dolayısıyla Bolsonaro iktidarı döneminde, insan haklarının garanti altında olduğu söylenememektedir (Oroño, 2019: 146).

Bolsonaro aldığı oyların yaklaşık yüzde 75’ini orta sınıf ve üst sınıflardan, yüzde 25’ini ise yoksullardan almıştır. Bolsonaro’ya en yoğun destek beyazların yoğun yaşadığı güneyden gelmiştir. Bu tablonun oluşmasında Bolsonaro’nun antikomünist söylemleri etkilidir (Delfino ve Manikis, 2019: 8). Bolsonaro’nun bu dili, Soğuk Savaş’ın antikomünist üslubunu andırmaktadır; kızıl tehlikesinden, ülkeyi korumaktan

bahseder. Bolsonaro'nun bu tarzı onu Fujimori, Uribe gibi liderlerin tarzına yaklaştırır (Stefani, 2018).

Bolsonaro'nun finansmansız gerçekleştireceğini açıkladığı –“sentler milyonlara karşı” sloganı kullanıldı- seçim kampanyasında ortaya attığı seçim vaatleri şu şekildedir:

“-Özel sektörü güçlendirme

-Heteroseksüelliği norm haline getirme

-Farklı cinsiyet yönelimlerini mahkum etme

-Gençlerin ve çocukların eğitim anlayışını düzeltme, Paulo Freire pedagojisini çıkartma

-Silahlı güçlerin ateş gücünü arttırma

-Tarımsal iş kollarına öncelik vermek

-Üniversite eğitimini özelleştirmek

-Kürtajı yasaklamak

-İllegal uyuşturucuyu ortadan kaldırmak” (Rodriguez, 2018).

Bolsonaro, kampanya için gittiği her havaalanında Brezilya bayrağının renkleri olan yeşil ve sarı tişörtler giyinmiş destekçiler tarafından karşılanmıştır. Bu destekçiler ellerinde efsane ve komutan yazılı pankartlar taşımaktadır. Brezilya siyasetinde ordunun her zaman önemli bir yeri olmuştur. Bolsonaro, baskıcı politikası için ordunun desteğine sahiptir. Bolsonaro, vekil olduğu yıllarda, demokrasi karşıtlığıyla tepki çekmiştir (Goldstein, 2018c: 2).

Bolsonaro, iktidara gelişini “muhafazakâr bir devrim” olarak tanımlar; marksizme karşı mücadele etmektedir ve en önemli tezi reel sosyalizmin çökmüş olmasıdır. Bolsonaro hükümetinde çok sayıda eski polis ve askere görev vermiştir. Bolsonaro, küçük kiliselere destek vereceğini açıklamıştır (Stefani, 2018). Amazon bölgesindeki illegal madencilğe izin vermiştir; bu madencilik Amazonların korunan bölgelerinde yapılmaktadır. Bu madencilik türü, Amazon bölgesindeki ormansızlaşmanın en temel sebeplerinden biridir (Dourojeanni, 2019: 2). Bolsonaro'nun antidemokratik eğilimlerini bu kadar net açığa vurmasındaki gerekçelerden biri, Brezilyalıların demokrasiyle olan ilişkisidir. 2017'de yapılan bir araştırmaya göre, Brezilya halkının yüzde 43'ü demokrasiye destek vermektedir; bir önceki sene bu oran yüzde 32'dir (Puricelli, 2018: 4). Dolayısıyla Bolsonaro'nun demokrasiye ve demokratik kurumlara yönelik güven kaybını, demokrasiyi eleştiren diliyle lehine çevirdiği söylenebilir.

Bolsonaro'nun ekonomi bakanı Paolo Guedes, serbest pazar, özelleştirme, vergi kesintileri, daha az müdahale ve bürokrasi, azaltılmış kamu harcamalarını savunmaktadır. Guedes'in kabinedeki rolü süper bakan şeklindedir; Guedes'e bağlı olarak bürokrasiyi azaltma, ekonomiyi küreselleştirme ve yatırımı arttırmayla ilgili sekreterlikler kurmuştur. Bu sekreterliklerin gündeminde, devlet şirketlerini özelleştirme, maaş ve çalışma reformu ve yerli topraklarını madencilğe açma gibi planlar durmaktadır. Brezilya'nın yerel ve uluslararası siyasi politikalarının şekillenmesinde önemlidir. Bolsonaro'nun ilk resmi gezisi Mart 2019'da ABD'ye

gerçekleşmiştir. Bu görüşmede, İsrail'in başkentini Kudüs'e taşıması, Paris İklim Anlaşması'ndan çıkılması ve Maduro'nun tanınmaması gibi birçok karar bu görüşmeden sonra alınmıştır (Prinsloo, 2019: 6). ABD'nin Brezilya'ya yönelik ilgisinin sebebi yalnızca dış politika odaklı değildir; ülkedeki doğal kaynakların kendisine akışının sağlanmasıdır. Bolsonaro, Arjantin'e gerçekleştirdiği resmi bir ziyaretten sonra, Venezuela'nın ABD tarafından işgal edilmesini talep etmiştir (Merino, 2019). Bolsonaro'nun, Venezuela Bolivarıcı Hükümeti'nin öncülüğünde bölgede, ABD çıkarlarına karşıt olarak şekillenen ittifaka karşı olarak ABD ittifakının destekçisi olduğu söylenebilir. Bolsonaro'nun güçlenmesindeki en önemli etkenlerden biri, İşçi Partisi destekçiliğinin karşısında bir İşçi Partisi karşıtlığının sözcüsü olabilmesidir. Yani *lulismo*'nun karşısına *bolsonarismo*'yu koymuştur. Bu anlamda bolsonarismo, PT ve "komünizm" karşıtlığıyla yapısal olarak bağlantılıdır (Goldstein, 2019: 31).

Bolsonaro, klasik otoriterliğinin yanında, ultraneoliberal bir programı da beraberinde getirmiştir. Bolsonaro, ilk olarak kurulu düzenle bir uzlaşma gerçekleştirecek; daha sonra da kendi getirdiği tepkiselliği bu düzenin içine enjekte edecektir. Natanson'a (2018) göre bu açıdan Bolsonaro, Donald Trump, Rodrigo Duterte ve Viktor Orban ailesine mensuptur. Brezilya tarihinin en büyük ekonomik durgunluğundan sonra ve yolsuzluk krizi sonucunda iktidara gelen Bolsonaro, gerici bir ütopya vaat eder; bu ütopyada kaybedilen değerler vardır (Natanson, 2018: 5). Bolsonaro ve Trump arasında birçok ortaklık bulunmaktadır. Bolsonaro, Trump'ı rol model aldığını birçok kez beyan etmiştir. Trump da, bu sözlere nazikçe cevap vermiştir. Bolsonaro'nun seçildiği zaman Trump yönetimi Bolsonaro'yu sağ popülist dalganın yeni kazananı olarak gördüklerini beyan etmiştir.

Tormey (2019), Bolsonaro'nun seçilmesini sorgulanan politik sistem içerisinden yeni bir başlangıç yapma inancını yaratması olduğunu söyler. Tormey'e göre, Bolsonaro bir *caudillo*'dur (Latin Amerika'ya özgü güçlü liderler), düzeni ve yasayı temin etmek için sıkı bir disiplin uygulayacaktır. Uzlaşmaz bir lider imajı sunan Bolsonaro, göçmenlere, sokaktaki yoksullara, LGBT'lere saldırır. Bolsonaro'ya göre Brezilya toplumu homoseksüellerden hoşlanmaz (Tormey, 2019: 91). Robinson'a (2019: 179) göre, Brezilya'da yaşanan süreç neofaşizmden ziyade otoriterleşmedir. Robinson'a göre, Brezilya'daki süreç, ABD, Avrupa ve Hindistan'daki süreçten farklıdır. Brezilya'da, bu ülkelerden farklı olarak sivil toplumda neofaşist hareketler güçlenmemiştir. Latin Amerika, küresel politikaya ayak uydurmaktadır ancak bu neofaşizm değildir.

Furtado'ya (2018) göre, Bolsonaro 30 yıllık sol hükümetlerin ardından muhafazakâr yeniden kuruluşun önderi olarak sunulmuştur. Leiras (2019) ise, Bolsonaro'yu siyaset karşıtı bir lider olarak konumlandırarak; onu Brezilya tarihindeki benzer örneklerle karşılaştırır: 1930'larda Getulio Vargas, 1960'da Janio Quadros, 1989'da Fernando Collor de Mello. Daha sonra karşılaştırmayı Mello özeline indiren Leiras bu karşılaştırmayı dört bağlam üzerinden gerçekleştirir:

"1. Ekonomik kriz. Fernando Collor de Mello hiperenflasyon ve resesyon sonucunda iktidara gelmiştir; Bolsonaro da resesyon ve enflasyon sonucunda iktidara gelmiştir.

2. İki örnek de siyasi partilerin girdikleri krizler sonucunda gündeme gelmiştir. Collor de Mello PFL ve PMDB'nin, Bolsonaro PSDB, PT ve PMDB'nin krizleri sonucunda.

3. İki örnek de Kongre'de azınlıktadır ve koalisyona ihtiyaçları vardır. Collor de Mello, yalnızca 40 milletvekiline sahiptir; yani tüm milletvekillerine oranla %8'e; Federal Senato'da 3 sırası vardır ki bu da %3,7'ye tekabül eder. Bolsonaro 52 milletvekiliyle yüzde %10,13'lük bir orana sahipken, 4 senatörle %4,93'te kalmıştır.

4. Bolsonaro, Fernando Collor de Mello'dan farklı olarak silahlı kuvvetler içerisinde desteğe sahiptir” (Leiras, 2019: 20).

Bunlara ek olarak, Rodriguez (2018), Bolsonaro'nun “Brezilya her şeyin üstündedir” söylemini ele almaktadır. Ona göre bu söylem, Hitler'in “*Deutschland über Alles*” (Almanya her şeyin üzerindedir) ve Trump'ın “*Make America Great Again*” (Amerika'yı yeniden büyük yap) ile benzerdir (Rodriguez, 2018).

BOLSONARO'NUN NİTELİĞİ: SAĞ POPÜLİZM VE FAŞİZM KARŞILAŞTIRMASI

Çalışmanın başında yapılan sağ popülizm ve faşizm kavramlarından hareketle Bolsonaro iktidarı incelenirken şu sorular sorulmalıdır: Bolsonaro sağ popülizmin hangi özelliklerine sahiptir? Bolsonaro faşizmin ayırt edici özelliklerine sahip midir? Bolsonaro iktidarı üzerinden yapılan bu incelemede sağ popülizm ve faşizm kavramları hakkındaki kavram karmaşasının önüne bu iki soru yanıtlanmadan geçilemez.

Bolsonaro'nun geçmişi, seçim kampanyası ve performansı ve iktidarının ilk bir senesi (bu kural koronavirüs pandemisi dolayısıyla esnetilmiştir) incelenmiştir. Bolsonaro aile, din, vatan gibi milliyetçi-muhafazakâr öğeleri kullanan bir retoriğe sahiptir. Bolsonaro yer yer pragmatist hamleler yapsa da aile, din ve vatan değerleri onda sabittir. Dolayısıyla, Bolsonaro'nun muhafazakâr ideolojinin bir özelliğine sahip olduğu söylenebilir ki bu özellikler neredeyse sağ ideolojilerin bütününde görülmektedir. Bolsonaro sosyalistlere ve sola karşı şiddeti bir araç olarak kabul eder; ancak onun için devlet en temel değerdir. Bolsonaro, toplumun homojenliğini savunur. Ancak bunu sağlamak adına, halk olarak kurguladığı kesimler dışında kalanların imhasını hedeflemiştir. Sağ siyasi ideolojilerde düzen, güvenlik ve mülkiyet haklarının savunulması talepleri öne çıkar. Brezilya'da Bolsonaro ekonomik, toplumsal ve ideolojik krizler sonucunda düzen ve güvenlik haklarını sağlama vaatlerinin sözcüsü olmuştur. Bu vaatlerin sözcüsü olması, onu iktidara taşıyan faktörlerin başında gelmektedir (Rodriguez, 2018).

Faşizm, halk inşası sürecinde halk olarak kurguladığı toplumsallığa dâhil olmayanları imha eder. Bu alanda soykırım homojen toplumu yaratma yolunda bir araç olarak kullanılır. Sağ popülist stratejiyi kullanan özneler, halk inşası sürecinde halktan onay almak mecburiyetindedir. Bu anlamda demokratik yöntemlerin dışına çıkmamaya gayret ederler. Faşizmde seçimlere yer yoktur. Ancak sağ popülistler, siyasi hakları azaltsa dahi en büyük güç olarak temsili demokrasiyi, yani sandığı görür. Yani popülist liderler, faşizmdekinden farklı olarak kurumlardan önce gelmez. Brezilya bağlamında düşünüldüğünde güçlü bir demokrasi geleneğinden söz edilmese de, demokratik kurumların otoriterliğin önüne geçtiği söylenebilmektedir. Bolsonaro'nun iktidara gelse

de, Kongre ve Senato'da çoğunluğu yakalayamaması gerekçesiyle bir yönetim krizine girmesi demokratik kurumların varlığıyla anlaşılabilir. Bolsonaro bu duruma karşı koalisyonu girmeyi reddederek demokratik çerçeve içerisinde tepkisini göstermektedir (Griffin, 2014).

Faşizmde halkın geneli değil, arı ırkın üstünlüğü önemlidir. Sağ popülist siyasi strateji, genel iradeye boyun eğer: Seçim sonuçlarına saygılıdır. Bolsonaro da, birçok kez kendini demokrat olarak tanımlamıştır. 17 senelik ordu kariyerinden daha fazla, 27 sene vekillik yapmıştır. Bu onun tam 7 kez seçimleri kazandığı anlamına gelir. Yine de o demokratik sınırları aşmaması onun otoriterleşmediği/otoriterleşmeyeceği anlamına gelmez. Sağ popülist siyasi stratejiyi kullanan liderler, halkı olduğu gibi kabul edip ona özsel bir saflık addeder. Sağ popülist liderler sıradan insanların, sıradışı sözcüsüdür. Bolsonaro, gerek maço karakteri, gerek kullandığı vulgar diliyle sıradan halkla mesafesini azaltmıştır (Berezin, 2019).

Faşizm, sosyalist devrim ihtimalinin olduğu coğrafyalarda bu iktidar alternatifini sindirme stratejisiyle diğer sağ öznelerle ittifaklar kurar. Sağ popülist siyasi strateji solun/sol iktidarların gerilediği konjonktürlerde güç kazanır; öyle ki kimileri (bkz. Fassin, 2018) sol popülizmi sağ popülizmin bir panzehiri olarak görür. Bolsonaro bu özellik özelinde düşünüldüğünde, 13 yıllık sol PT iktidarının ardından iktidara gelmiştir. Faşistler tıpkı anti-kapitalist bir retorik kullanırlar ancak kapitalist ekonomik anlayışı sürdürmüştür. Sağ popülistler, hangi gelenekten gelirse gelsin, onları “sağ” yapan başlıca özellik neoliberal programı uygulamalarıdır. Bolsonaro, neoliberal programı henüz seçim sürecinde açıklamıştır; yani anti-kapitalist bir retoriğe dahi sahip değildir. Bolsonaro’yu diğer sağ popülistlerden ayrı kılan da budur; Trump, Orban gibi sağ popülistler neoliberal ekonomi programının yarattığı tahribatı eleştirerek güç kazanırlarken, Bolsonaro bunun tam tersine neoliberal programını gizlememiştir. Bolsonaro da, PT’nin yarattığı bürokrasinin işleri çözemediğini söyler. Bolsonaro, temsili demokrasi formlarına karşı değildir. Yani, onun yerine bir başka form önermez. Ancak Bolsonaro’da liberalizmin bireysel özgürlük anlayışlarına ciddi bir karşıtlık söz konusudur. Bu onun Evanjelik Kilise’ye olan bağlılığıyla ve/veya ittifakıyla da açıklanabilir (Carbonelli, 2018).

Sağ popülist siyasi stratejiyi kullanan özneler için ne yapıldığı değil, nasıl yapıldığı önemlidir. Bu, faşistlerde görülmeyen bir özelliktir. Faşistler için ne yapıldığı kadar, nasıl yapıldığı da önem arz etmiştir. Faşizmi diğer sağ ideolojiler ve sektörlerden ayıran 3 önemli motivasyondan söz edilebilir: Yeni insan ideali, içeride temizlik-dışarıda yayılmacılık ve palingenetik mit kullanımlar. Bolsonaro siyasetten anlamadığını iddia ederek “işleri halledeceğini” söyler fakat işleri nasıl halledeceğini açıklamaz (Saraçoğlu, 2017).

Faşistler, iç düşman yaratma noktasında sağ popülist stratejiyi kullanırlar. Faşistlerin aksine günümüzdeki sağ popülist yöntemi kullanan siyasiler, düşmanlarını imha etmez. Bolsonaro da aynı şekilde toplumda bir iyi-kötü antagonizması yaratır. Sağ popülist yöntemi kullanan faşistlerde bu yarılmanın temeli etnisiteye, günümüzdeki sağ popülist yöntemi kullanan siyasetlerde ise kültüre dayanmaktadır. Sağ popülist yöntemi kullanan faşist siyasetler geleneksel partilerin gerilmesi durumu sonucunda güç kazanır. Bolsonaro da ülkedeki on yılı aşkındır süregelen iki partili düzene son vermiştir. Fakat

bu nesnellik, Bolsonaro'nun bir faşist olduğunun kanıtı değildir. Geleneksel siyasilerin kriz anlarında gerilemesi, radikal siyasetlere güç kazandırır, bu siyasetin doğasına özgüdür (Iordechi, 2019).

Sağ popülizm demokrasi krizinin bir semptomudur. Faşizm ise demokrasi krizinin bir sonucudur. Sağ popülist yöntemi kullanan siyasiler siyasal, ideolojik, ekonomik ve temsil krizleri sonucunda güçlenir. Bolsonaro da Brezilya'daki bu krizleri bir propaganda malzemesine çevirerek iktidara gelmiştir (Saraçoğlu, 2017).

Bolsonaro, klasik faşistlerin propaganda araçlarına benzer yöntemler kullanır. Yeni medya platformları üzerinden yalan haberler yayma Bolsonaro'nun en özgün yöntemlerinden biridir. Bolsonaro'nun seçim döneminde havalimanlarında büyük kalabalıklarla karşılanması Brezilya toplumunda onun Nazilere benzetilmesinin önemli bir dayanak noktası olmuştur (Goldstein, 2018c).

Sağ popülist yöntemi kullanan -Hitler ve Mussolini gibi- , faşist özneler büyük sermaye ile yapılan ittifak sonucu iktidara gelmiş ve iktidarda kalmıştır. Günümüzdeki sağ popülist siyasiler de karşıt söylemlerine rağmen büyük sermaye ile ittifak halindedir. Bolsonaro örneğinde de büyük toprak sahipleri ve büyük sermaye ile ittifak oldukça görünürdür. Bu ittifak dolayısıyla Bolsonaro için "hem elitist, hem popülist" yorumları yapılabilir. Bu geleneksel sermaye kuruluşları, seçim döneminde ve iktidar sürecinde Bolsonaro ile birlikte çalışmıştır (Guerin, 2014).

Sağ popülist stratejide teorik olarak şiddeti reddetse de, sembolik şiddet eylemleri görülmektedir. Bolsonaro örneğinde de, hatırlanacağı üzere etnik ve kimliksel azınlıklara yönelik ölüme varan şiddet pratikleri görülmüştür. Bolsonaro'nun bu şiddetin failleriyle organik bir ilişkisi bulunmasa da, onlara alan açtığı söylenebilir. Bunun yanında, sağ popülizm özellikle ABD gibi örneklerde çok uzun süredir antidemokratik, neoliberal ve ırkçı eğilimleri taşımaktadır (Savarino, 2006: 86).

Kimileri Bolsonaro'nun ekonomiye müdahale tarzını klasik faşistlerle benzeştirir: İkisi de büyük sermayeye alan açmak için devletin zor gücünü kullanmıştır. Bolsonaro aynı zamanda, bir iktidar bloğu da oluşturmuştur. Bu noktada, PT iktidarının yoksul halka yardım etmesi ve onları örgütlememesi önem kazanmıştır. Bu kesimden Bolsonaro'ya ciddi bir oy akışı gerçekleşmiştir. PT ile büyük sermaye ilişkisi pragmatizme dayalıdır. Yalnızca ekonomik gerekçelerle değil, PT aynı zamanda büyük sermayenin kongredeki lobi faaliyetlerinden de yararlanmak istemiştir. Yani bir kazan-kazan durumu söz konusudur (de Souza, 2020).

Sağ popülist liderler neoliberal ajandalarını uygularken, güçlü-otoriter yürütmelere ihtiyaç duyarlar ve bunu uygulatırlar. Otoriterlik faşizmin eş anlamlısı değildir. Bu figürleri sınırlayan bir takım özellikler vardır. Brezilya özelinde bu, güçlü bir muhalefetin varlığı ve demokratik kurumların varlığıdır. Bolsonaro Askeri Diktatörlük dönemini andığında kendi içerisinde de tepki almıştır. Yani Bolsonaro'nun karşısında konumlanan, muhafazakâr blok içerisinde de Askeri Diktatörlüğe bir karşıtlık vardır. Faşizmin Brezilya'da yaygınlaşmama sebeplerinden biri halkın melez olmasıdır. Bu noktada, üstün ırk fikrini veren entelektüel düşüncelerin Brezilya'da bulunduğu karşılığın kapsamının dar olması önemlidir. İkincisi, "üstün ırk" iddiasıyla hareket eden beyazlar tarafından mitik geçmiş zaman, en fazla beyaz sömürgecilere

kadar götürülebilir; bu zaman dilimi ise 1492’de başlamıştır. Ancak mitik geçmiş zaman, örneğin İtalya örneğinde Roma İmparatorluğu’na götürülür. Brezilya, bir asırdan fazla süredir yayılmacı değildir; Bolsonaro’nun da bu emellere sahip olduğu söylenemez (Pahnke, 2018).

Sağ popülizm, her ne kadar neoliberalizmin yarattığı krize karşı bir retorik benimsese de “sağ popülizmin vaatleriyle neoliberalizmin karakteristik özelliklerinden biri olan ‘yürütmenin güçlenmesi’ arasında yapısal bir uyum söz konusudur”. Sağ popülistler, kurulu düzen ve onun unsurlarını teknokratik bir yönelime saptığı gerekçesiyle eleştirirken, bunun çözümü olarak bir halk katılımını öngörmemektedirler. Sağ popülizmin otoriter eğilimlerine yol açan da bu katılımı engelleyen mekanizmasıdır (Mouffe, 2019: 80). Bolsonaro klientalist ağlar kullanmasa da büyük şehirlerde ortaya çıkan Evanjelik Kilisesi aracılığıyla gündelik problemlere (toplumsal cinsiyet, uyuşturucu vs.) çözümler arar. Çetelerin yarattığı ortam pasifize edilmeye çalışılır. Bolsonaro’nun ekonomik programının neoliberalizm olduğu, bu programı uygulamak için ise sağ popülist yöntemleri kullandığı söylenebilir (Rodriguez, 2018).

Bolsonaro PT’nin dış politikasına karşıdır. BRICS ve Mercosur gibi örgütleri solun bir uzantısı olarak görmektedir. Bunun yerine ABD, İsrail ve İtalya gibi sağ popülistlerin iktidarda olduğu ülkelerle ilişkileri geliştirmektedir. BRICS, 2008 Krizi’nin Brezilya’da tahribat yaratmamasının en önemli gerekçesidir. Bir siyasal strateji olarak sağ popülizm, halk/egemen blok karşıtlığını, hangi siyasal projeye eklenmiş olduğuna göre kurar. Eğer popülizm sağ bir siyasal projeye içkinse halk, ırk temaları üzerinden tanımlanır. Faşizmde halk homojendir. Faşistler, kendi halklarını inşa ederken, ırkı temel alırlar; anti-semitiktirler (Mann, 2015: 216). Bolsonaro, Latin Amerika radikal popülistlerinin *americanismo*’suna (Amerikancılık) ve Bolivarlılığına karşı, *Desamericanismo*’yu (Amerikancılık karşıtlığı) öne çıkarmıştır. *Americanismo*, radikal popülistlerin sol olarak anılmasındaki en önemli sebeptir (Carlos de la Torre, 2017a). Bolsonaro, insan hakları örgütlerine de karşı olduğunu beyan etmiştir. Ona göre solcular kötüdür ve dışlanmayı hak eder. Basına yönelik şiddetli ve sistematik saldırılar söz konusudur. Bolsonaro entelektüellere ve entelektüelliğe karşıdır. Kültür Bakanlığı’nı Milli Eğitim Bakanlığı’na bağlahyan Bolsonaro, sansürü geri getirmeyi vaat etmiştir. Bolsonaro’nun eleştirel düşünceye karşı tahammülsüzlüğü vardır. Bolsonaro için Brezilya ve Tanrı her şeyin üzerindedir. Askeri Diktatörlüğü de bu değerleri dirilttiği için sever (Finchelstein, 2019b). Bolsonaro’nun Brezilya’nın neofaşistleri olan Neo-Entegralistlerle doğrudan bir ilişkisi yoktur. Bolsonaro kolektivizme, kolektif düşünceye karşıdır. Bolsonaro üniversitelerin özerk düşüncesine de karşıdır. İlk aldığı kararlardan biri üniversitelerin ödeneğini azaltmaktır. Bolsonaro bu kararı sonrasında öğrenci eylemleriyle karşı karşıya kalmıştır. Bolsonaro, eylemleri destekleyen hocaları bunun dışında da PT destekçisi olarak nitelediği bilim insanlarını hedef göstermiştir. Bolsonaro’nun eğitim alanında karşı çıktığı bir diğer nokta da Freire ve onun pedagojisidir. Bolsonaro, yönetiminin ilk gününe Evanjelik bir rahibin ettiği dua ile başlamıştır (A. Garcia, 2019).

Bolsonaro, seçim kampanyasında tutturduğu elit karşıtı söylemi, seçildikten sonra da devam ettirmiştir. Bolsonaro için elitler her ne kadar ulusun bir parçası olsa da, ulusa zarar vermektedirler. Bu noktada, Bolsonaro’nun elit olarak nitelendirdiği PT politik bir kasttır. Bolsonaro söylemde PT elitizmine karşı çıksa da, kendisi de büyük sermayenin

ortağıdır. Bolsonaro'nun toplumu kutuplaştıran bu stratejisi kampanyası sürecinde protesto edilmiştir. Binlerce kadın #EleNao eylemlerini düzenleyerek Bolsonaro'yu protesto etmiştir (Hijos, 2019: 3). Bolsonaro, seçildikten sonra da bu dilini devam ettirmiştir. Az sayıdaki vekiliyle yasa geçiremeyen Bolsonaro, elitlere kendisini kısıtladıkları gerekçesiyle saldırır. Bolsonaro'nun stratejisi, popülistlerin stratejisinden farklıdır; o toplumu iki değil, üç kampa böler. Bu noktada Bolsonaro'nun sağ popülist yöntemini kullandığı söylenebilir. Bolsonaro, popülist stratejisiyle ilintili olarak toplumu tek bir bütün olarak tahayyül eder. Bolsonaro, 27 yıllık vekillik kariyerinde 3 yasa tasarısı sunmuştur. Bolsonaro vekillikten önce 16 sene orduda kalmıştır. Bu kariyeri onun, geleneksel partilerin dışında –outsider- bir lider olarak kalmasına yol açmıştır. Bolsonaro bu kariyeri boyunca emeklilik reformu ve özelleştirme karşıtı yasa tasarılarına karşı çıkmıştır. Aynı zamanda Fernando Henrique Cardoso için ölüm cezası da istemiştir (Oliveira ve Veronese, 2019: 255-256).

Bolsonaro, orta sınıfın ayrıcalıklarının elinden alınmasına yol açanın PT olduğunu vurgulayarak onların desteğini alır. Bolsonaro, siyahilerin üniversitelere girmesini, *Bolsa Familia*'yı, Sıfır Açlık ve feminist talepleri orta sınıfın hedefine koymuştur. Bolsonaro bu kesime düzen ve ilerleme vaat etmiştir. Düzeni sağlayacağını garantisini olarak da 17 yıllık ordu kariyerini göstermektedir. Bolsonaro, Brezilya'da zengin güney bölgelerinin yanısıra, PT'nin kalesi olarak bilinen yoksul kuzeydoğudan da destek almıştır. Bu oylar protesto oyları şeklinde tanımlanır. Ancak diğer yandan 4 dönem PT'nin ardından değişim isteyenler de vardır. Bolsonaro'nun seçim sürecindeki en büyük destekçisi Evanjelik Kilisesi'dir. Evanjelik Kilisesi, Katolik Kilisesi'nden kopanları almaktadır. Bu kesimler büyük oranda alt sınıflara mensuptur. Brezilya'da toplumsal hayatta din ve kilise etkilidir. Her yıl 14 bin Evanjelik Kilise açılmaktadır. Bolsonaro da bu değerleri öne çıkarır (Goldstein, 2018b: 11). Büyük toprak sahipleri Bolsonaro'yu desteklemiştir. Bu desteğin kilit faktörü Guedes'tir. Guedes, Chicago Okulu'na mensup bir neoliberaldir. Bolsonaro, Rousseff döneminde kenetlenen sağın temsilcisi haline gelmiştir. *Partido Patriótica* dışında resmi bir ittifaka girmemiştir; çünkü Bolsonaro ittifakın kendisi olarak görülmektedir. Büyük sermaye, Bolsonaro'ya olan desteğini ille turda açıklamıştır. PT, iş imkânı yaratırken kolaya kaçarak informal sektörlere ağırlık vermiştir. Ancak bu işçilerin desteği 2016'dan sonra PT'den çekilmeye başlamıştır. 2018 seçimlerinde Bolsonaro'ya bu sektörlerden destek geldiği görülmektedir. Ancak araştırmaya göre oyların %75'i orta sınıftan, %25'i alt sınıftan gelmiştir (Pereyra Doval, 2018: 96).

Sağ popülizmde propaganda önemlidir. Özellikle son dönem popülistler *post-truth* yöntemleri kullanırlar. Son dönem yükselişe geçen sağ popülistlerde sosyal medya önemli bir araçtır. Sahte haberler yayma, post-truth'un önemli bir uzantısıdır. Sağ popülizmde en önemli propaganda konusu geçmiştir. Sağ popülistler, nostaljik bir geçmiş, şimdi ve geleceği birbiriyle bağlar. Nostaljik geçmiş yüceltilerek şimdiki zaman manipüle edilir. Bolsonaro'da bu askeri diktatörlüğe yönelik övgülerinde belli olur. Sağ popülistler, geçmişten yeniden elde edilebilir olarak gösterir. Gelecek vizyonu, *heartland* kavramı ile ilişkilidir (Taggart, 2004). Faşizm, propagandasında mitik geçmişe vurgu yapar. Anti-modernist olsa da teknolojiyi kullanma noktasında modernizmin nimetlerini kullanır. Faşizm, söz konusu mitik geçmişten yeniden diriltmek ister. Faşistler, siyasi ayinlerine sadıktır. Düzen ve disiplin propagandalarındaki iki

önemli öğedir. Klasik düşüncedeki kahramanlık da bu noktada öne çıkar. Faşizm toplumu tasarımılamada bu mitleri kullanır (Saraçoğlu, 2017: 1096).

Jair Bolsonaro alt sınıfları cezbeden vulgar bir dil kullanır. Bolsonaro, propaganda araçları olarak *post-truth* ve *fake news*'i kullanır. Bolsonaro'nun kullandığı bu yönteme verilebilecek örnek, başkanlık makamı tarafından askeri darbenin yıldönümünde yayınlanan anma mesajıdır. Tepki çeken bu mesajı, başkanlık tarafından fonlansa da başkanlık bir hata olduğunu söylemiştir. Diğer sağ popülist liderler gibi spora ve özellikle futbola düşkün olan Bolsonaro, oy toplamak için futbol maçlarına gitmiştir (Mejía, 2018: 11). Bolsonaro'nun Whatsapp ve sosyal medya üzerinden yaydığı yalan haberlerin yalan olduğu daha sonradan belli olsa da artık iş işten geçmiştir. Çoğunluk yalan habere inanmış ve harekete geçmiştir. Bolsonaro sosyal medyayı aktif kullanmaktadır. Facebook ve Twitter hesapları milyonlarca kişi tarafından takip edilmektedir. Sosyal medya, Brezilya toplumu için çok önemlidir. Bolsonaro büyük medya kuruluşlarından doğrudan destek görmemiştir. Fakat bu kuruluşlar yayınlarında sistematik olarak PT karşıtlığı yapmıştır (Akgemci, 2018: 84). Popülistler, mesajlarına aciliyet vermek için kriz algısını güçlendirirler. Ekonomik, toplumsal krizler sonrası güçlenen popülistler, gelir eşitsizlikleri, enflasyon, borçları öne çıkarır. Böylece bir çöküş ya da tehdit hissiyatı oluşur. Popülistler, söylemlerinde duyguları öne çıkarır. Kaygı, korku ve histeriyi harekete geçirmeye çalışırlar. Bu noktada en önemli yöntem komplo teorileridir. Sağ popülistler, halkın sağduyusuna hitap eder. Halkın gelecek kaygılarına oynarlar. Sağ popülistler etnik yok olma paniğini öne çıkarır. Onlara göre, liberal siyasetçilerin çok kültürlü politikaları, ulusal kimliğin yok oluşuna yol açar. Kitleler, popülist siyasetçileri mantıkla değil, duygularla destekler. Komplo teorileri sonucunda, sağ popülistler bir paranoya durumu yaratırlar (Berköl, 2019: 72-73).

Bolsonaro propaganda dilini oldukça basitleştirmiştir. Ona göre, bir tarafta aile ve din, diğer tarafta Venezuela vardır. Halk kitlelerinin gözünde PT iktidarı ve Venezuela hükümeti, enflasyon, ABD düşmanlığı, iç savaş tehlikesi ve Bolivarçılık anlamında eşitlenir. Bolsonaro, Nazilerin de kullandığı bir yöntem olan havalimanlarındaki kitlesel ve coşkulu karşılamaları kullanmıştır. Bolsonaro'nun sosyal medya kullanımı seçildikten sonra da devam etmektedir (Chagas-Bastos, 2019: 7). Öyle ki, kendisine iktidarının sosyal medyada geçtiği eleştirileri yapılmaktadır. Bolsonaro bunun yanında klasik medya araçlarını da kullanmaya başlamıştır. Bolsonaro, özellikle Nazilerin propaganda yöntemi olan büyük kalabalıkları kullanmıştır. Sağ popülizm ve faşizmde yalan haber yayma yöntemi de ortaktır. Bolsonaro'yu faşistlerden farklı kılan nokta ise, *post-truth* yöntemler ve sosyal medya kullanma yeteneğidir (Goldstein, 2018c).

Bolsonaro iktidarında, muhafazakâr düşünsel kökenlerin öne çıkarıldığı rahatlıkla söylenebilir; bu muhafazakâr değerler ise Bolsonaro'nun propaganda aygıtı olan *fake-news* ile gündelik hayatta yankı bulur. Bolsonaro'nun propaganda yöntemi, onun neoliberal ekonomik programı uygulamasının da bir aracıdır. Sonuç olarak Bolsonaro, düşünsel kökenler konusunda faşizmden ayrılır; propaganda noktasında faşist yöntemlerle oldukça benzer yöntemler kullanır; program konusunda ise, neoliberal programı önüne koyar. 2011'de darbe dönemi için kurulması planlanan hakikat komisyonuna karşı çıkar. Bolsonaro vekilliği döneminde Rio de Janeiro'dan en çok oy alan aday olmuştur. Bolsonaro, 2013 ve 2015 PT karşıtı protestolarında öne çıkmıştır (Garcia, 2019).

Bolsonaro'nun niteliği üzerinden genel bir yargıya ulaşılabilir. Bolsonaro, Trump, Boris Johnson, Le Pen, Orban gibi son dönem sağ popülist dalga ile birlikte ele alınabilir. Birçok araştırmacı da özellikle Trump örneğinden hareketle Bolsonaro ile özdeşlik kurar. Bu benzerlik Carlos de la Torre (2018) tarafından da kurulmuştur. Carlos de la Torre'ye göre, Bolsonaro, suçla mücadele kapsamında polis gücünün artırılması konusunda Filipinler Devlet Başkanı Rodrigo Duterte'ye benzemektedir. Torre, Bolsonaro'nun Latin Amerika popülizm tarihinde ırkçılığı kullanan ilk kişi olduğunu ve bunun neofaşistlere alan açtığını söyler. Carlos de la Torre aynı zamanda, eski Peru Devlet Başkanı ve neoliberal popülist olan Alberto Fujimori'nin neoliberal politikayı sağ popülist bir yöntemle uygulaması noktasında da Bolsonaro ile ilişki kurar. Torre'nin kurduğu bu ilişki Furtado tarafından da desteklenir: Brezilya'nın neoliberal popülist eski başkanı Fernando Collor de Mello ile Bolsonaro'nun benzerlikleri üzerinde durulur (Furtado, 2018).

Bolsonaro, Carlos de la Torre (2017a) tarafından yapılan Latin Amerika popülizm dönemleştirmesi için bir önem taşımaktadır. 2000'li yılların başında başlayan sol popülist dalga radikal popülizm olarak nitelenmiştir. Hugo Chavez'in ölümünden sonra ivmesini kaybeden bu dalga, Venezuela'da bir ikili iktidar durumunun yaratılmasına dek sürmüştür. Ekvador'da Correa'nın iktidardan düşmesi, Brezilya'da PT döneminin sona ermesi ve Bolivya'da Evo Morales'in darbe ile devrilmesiyle bu dönem tamamen kapanmıştır. 2017 ile birlikte Şili, Arjantin, Kolombiya başta olmak üzere, 2018'de de sağ hükümetler iktidara gelmiştir. Bu iktidarlar, sağ popülist yöntemleri kullanma noktasında ortaklaşırlar. En önemli temsilcileri de gerek ülkenin büyüklüğü, gerek radikalliği, gerek bölgedeki lider konumuyla Brezilya'da iktidara gelen Bolsonaro'dur. Bu açıdan 2. döneme (Neoliberal Popülizm) benzeyen bir 4. dönemin açıldığı tespiti yapılabilir. Son dönem Latin Amerika'da iktidara gelen sağ liderlerin ortak özelliği popülist yöntemleri kullanmalarıdır. Bu liderler, 2019'un Mart ayında İlerleme ve Gelişme İttifakı Forumu (PROSUR) için bir araya gelmişlerdir. Bu liderler, Brezilya Devlet Başkanı Jair Bolsonaro; Arjantin Devlet Başkanı Mauricio Macri; Şili Devlet Başkanı Sebastián Piñera; Paraguay Devlet Başkanı Mario Abdo Benítez; Ekvador Devlet Başkanı Lenín Moreno; Kolombiya Devlet Başkanı Iván Duque ve Peru Devlet Başkanı Martín Vizcarra'dır (V. Garcia, 2019).

Bolsonaro, kendi iktidarını "muhafazakâr devrim" olarak tanımlar. Karşılaştırmalı olarak incelendiğinde, Bolsonaro'nun gerek düşünce tarzı gerek eylemleri açısından faşizmle benzeyen ve ayrılan noktalarının varlığı görülebilir. Ancak faşizmin 3 temel motivasyonu onda görülmemektedir. Faşist minimum tespitinin yapılmasına bu yüzden gerek duyulmuştur: Tüm sağ sektörlerin ortak noktaları vardır, ancak onları ayırt eden belli temel dayanak noktaları vardır. Bu noktalar tespit edildiğinde, kavram karmaşalarının önüne geçilebilir. Bolsonaro faşist olarak tanımlanamazsa, ne olarak tanımlanabilir? Bu sorunun cevabı da, son dönem sağ popülizm ve neofaşizm kavramlarının birbirleri yerine kullanılmasına dönülerek çözülebilir. Neofaşizm bir ideolojidir; sağ popülizm ise bir strateji, bir yöntemdir. Dolayısıyla sağ popülizm söz gelimi neofaşizm tarafından da kullanılabilir. Bolsonaro, faşizmin de kullandığı birçok öğeyi kullanmaktadır. Din belirlemeli bir toplum vizyonu, aile değerlerinin yüceltimi gibi değerler onun ağır basan yönleridir. Bolsonaro, gerek geçmişinde gerek seçim

kampanyası sürecinde, gerekse de iktidarının birinci yılında pratik anlamda demokratik sınırları aşmamıştır (Iordachi, 2019).

Bolsonaro'da faşizme özgü birçok özelliğin görülmemesinin yanında, faşizmi diğer sağ hareketlerden ayırıtıran üç ideolojik motivasyon (yeni insan ideali, palingenetik mit ve içeride temizlik-dışarıda temizlik) görülmemektedir. Bu üç ideolojik motivasyonun yanı sıra, bu ideolojik motivasyonların karşılık geldiği nesnellik de faşizmin bir parçasıdır. Soruyu, "Bolsonaro iktidarında bu ideolojik motivasyonlar süreklilik arz edecek derecede bir nesnel karşılık bulabilmekte midir?" şeklinde sorduğumuzda, olumsuz yanıt veriyoruz. Faşizmi ayırt etmeyen ancak faşizmde mutlaka olan özellikler Bolsonaro'da görülmektedir. Bu noktada, Brezilya'nın uluslararası kapitalist düzlemde bu üç ideolojik motivasyonu taşıyacak bir konumda olmamasının yanında, söz konusu üç ideolojik motivasyonun varlığından da söz edilemez. "Sağ popülist strateji bir faşistleşme sürecine yol açar mı?" şeklinde sorduğumuzda ise, verilecek cevap olumludur. Sağ popülizm, son dönem sağ hareketlerin faşist olduğuna dair yürütülen tartışmaların ekseninden ayrı olarak düşünülmelidir; sağ popülizm, neoliberalizmin içinde olduğu krizle birlikte sağ siyasetin kullandığı yeni bir yöntemdir. Çünkü Heywood'un da belirttiği gibi ideolojiler birbirlerine dönüşebilir:

"İdeolojiler, tipik olarak, daha ziyade, başka ideolojiler ile çakışan ve birbirlerine dönüşebilen, akışkan nitelikteki fikir kümeleridir. Bu durum sadece ideolojinin gelişmesini beslemekle kalmaz, liberal muhafazakârlık, sosyalist feminizm ve muhafazakâr milliyetçilik gibi melez ideolojik biçimlerin de ortaya çıkmasına yol açar. Ayrıca, her ideoloji, belli ölçüde farklı, hatta çatışan gelenekler ve bakış açılarını da bünyesinde taşır. Aynı ideolojinin destekçileri arasındaki tartışmaların daha ateşli olması ve karşıt ideolojilerin destekçileri ile aralarındaki iddialaşmalardan daha sert geçmesi, hiç de olağanüstü bir durum değildir" (Heywood, 2011: 30).

SONUÇ

Sağ popülizm ve faşizm kavramları Bolsonaro iktidarıyla birlikte incelendikten sonra öne çıkan ilk tespitin sağ popülizmin faşizm gibi bir siyasi ideoloji olmaktan ziyade, sağ ideolojilerce kullanılan bir strateji olduğu söylenebilir. Karşılaştırmanın yapıldığı başlıkta da söz edildiği üzere, Bolsonaro iktidarının niteliğini kavrayabilmek için iki soru sorulmuştur: Bolsonaro sağ popülist siyasal stratejinin özelliklerine sahip midir? Bolsonaro faşizmin ayırt edici motivasyonlarına sahip midir? Bolsonaro iktidarı sağ popülist siyasal stratejinin birçok özelliğini bünyesinde barındırmaktadır. Fakat bu onun tanımlanması noktasındaki soruyu bertaraf etmemiştir. Çünkü çalışmada sağ popülizmin bir siyasal strateji olduğunun altı çizilmiştir. Dolayısıyla Bolsonaro'nun faşizmin ayırt edici özelliklerine sahip olup olmadığı sorusuna yanıt arandığında, Bolsonaro'nun bu üç ayırt edici motivasyona sahip olduğu/uyguladığı görülmemiştir.

Bolsonaro, liberal demokrasi ile çatışmalı da olsa, demokrasi kurumlarının dışına çıkmaz. Neofaşistler, klasik faşistlerin gerek örgütsel, gerek ideolojik anlamda devamcısıdır. Sağ popülist yöntemi uygulayan siyasi özneler, farklı geleneklere bağlıdır. Faşistler ve neofaşistler de sağ popülizmi kullanabilir. Bolsonaro örneği incelendiğinde, onun Brezilya özelindeki faşistler olan (neo)Entegralistler ile bir bağının olmadığı görülmüştür. Bolsonaro, Entegralistler dışında herhangi bir örgütle ilişki halinde değildir. Faşizm ve neofaşizm için, onları diğer sağ sektörlerden ayıran 3 temel

nokta tespit edilmiştir. Bunlar, yeni insan, içeride temizlik-dışarıda yayılmacılık ve palingenetik yeniden doğuşçuluktur. Bolsonaro'da, bu 3 temel öge şimdilik görülmemektedir. Ancak bu noktada, Bolsonaro'nun diğer sağ popülistlere oranla faşizme daha yatkın olduğu görülebilir. O, yalnızca muhafazakâr bir siyasetçi değildir; Brezilya'nın faşistleriyle doğrudan bağlantısı yoktur ancak bu onun rejiminin faşistleşmeyeceği anlamına gelmemektedir. Faşizmi doğuran koşullardan biri ekonomik kriz ortamıdır. Brezilya, son 110 yılın en durgun ekonomik konjonktürünü yaşamaktadır. Bolsonaro'nun uygulamaya soktuğu neoliberal program ve bu programı uygulama yolundaki yürütme erkinin güçlendirilmesi birlikte düşünüldüğünde; Bolsonaro rejimi için faşizm anlamında güçlü bir potansiyele sahip olduğu söylenebilir. Bolsonaro, Brezilya tarihinde 1985'te Askeri Diktatörlük'ten demokrasiye geçişten itibaren gelen en sağcı başkandır (Skidmore, 1990) Fakat Bolsonaro'nun neofaşizmden ziyade muhafazakâr ideolojiye bağlı olduğunu söylemek daha doğru gözükmemektedir.

Bolsonaro'nun da yeni bir dönemleştirme açtığı söylenmektedir. Ancak Bolsonaro, henüz demokrasinin sınırları dışına çıkmamıştır. Liberal demokrasiye ve onun kurumlarına saygılıdır. Bolsonaro için bu dönemleştirmede yeni bir bölüm açtığını söylemek fazla olur. Fakat onun Latin Amerika'da sol popülizmler bölümünü kapattığını söylemek gerekmektedir. Carlos de la Torre'nin (2017a) yaptığı sınıflandırmaya ek olarak, Bolsonaro'nun Latin Amerika tarihinde, kendisi gibi Şili'de, Kolombiya'da, Arjantin'de iktidara gelen sağ popülistlerle birlikte, Latin Amerika popülizminde 4. bir dönemi, adlandırma yerindeyse "sağ popülizm dönemi"ni açtığını söylenebilir.

KAYNAKÇA

- Akgemci, E. (2018), Brezilya siyasetinde popülizm ve yolsuzluk ilişkisi: Lula'yı cezalandırmak. "*Popülizm*", *Birikim Dergisi*, 353, 72-83.
- Amin, S., Frank, A. G., ve Chomsky, N. (1995), *Düşük Yoğunluklu Demokrasi*. çev. A. Fethi, İstanbul: Alan Yayıncılık.
- Amin, S., Arrighi, G., Frank, G., ve Wallerstein, I. (1993), *Büyük Kargaşa-Yeni Toplumsal Hareketlerin Krizi*. çev. E. Akbulut, İstanbul: Alan Yayıncılık.
- Amin, S. (2018), *Emperyalizm ve Eşitsiz Gelişme*. İstanbul: Yordam.
- Anderson, P. (2019a), *Brazil Apart: 1964-2019*. Verso.
- Anderson, P. (2019b), Bolsonaro's Brazil. *London Review of Books*, 41(3), 11-22.
- Anselmi, M. (2017), *Populism: An Introduction*. London: Routledge.
- Arditi, B., ve Barros, S. (2005). *Populism and the Mirror of Democracy*. Verso.
- Arguelhes, D., ve Pereira, T. (2018). What does a Bolsonaro Presidency mean for Brazilian Law? Part 1: Reforms from the Far Right. *Verfassungsblog: On Matters Constitutional*.
- Barros, L., ve Santos Silva, M. (2019), Economic crisis, the political gender gap, and the election of Bolsonaro (No. 242). *IAI Discussion Papers*.
- Berezin, M. (2019), Fascism and Populism: Are they useful categories for comparative sociological analysis?. *Annual Review of Sociology*, 45, 345-361.
- Berköl, Z. Ö. (2019), 21. Yüzyılda Toplumsal Hafızanın Sağ Popülist Temsili. *Toplum ve Bilim*, 147.

- Betz, H. G., ve Johnson, C. (2004), Against the current—stemming the tide: the nostalgic ideology of the contemporary radical populist right. *Journal of Political Ideologies*, 9(3), 311-327.
- Brubaker, R. (2017), Why populism?. *Theory and Society*, 46(5), 357-385.
- Bull, A. C. (2012), Neo-fascism. *The Oxford Handbook of Fascism*. Oxford University Press.
- Chagas-Bastos, F. H. (2019), Political Realignment in Brazil: Jair Bolsonaro and the Right Turn. *Revista de Estudios Sociales*, 69, 92-100.
- Cinemre, C. (2017), *Faşizm, Devlet ve Sınıflar*. İstanbul: Belge Yayınları.
- Costa, B. (2018), *Quién es quién en el ejército de Jair Messias Bolsonaro*. Nueva Sociedad.
- De la Torre, C. (2017a), Populism in Latin America. *The Oxford handbook of populism*. (Eds. Kaltwasser, C. R., Taggart, P. A., Espejo, P. O., ve Ostiguy, P.), Oxford University Press, pp. 375-390.
- De la Torre, C. (2007), The resurgence of radical populism in Latin America. *Constellations*, 14(3), 384-397.
- De la Torre, C. (2017b), Populism and nationalism in Latin America. *Javnost-The Public*, 24(4), 375-390.
- De la Torre, C. (2018), *Bolsonaro and the Future of Democracy in Brazil*. <http://asapoliticalsoc.org/symposium-on-bolsonaro-and-right-wing-populism-in-brazil/>, Erişim Tarihi: 18.01.2020
- De la Torre, C. (2014), Populism in Latin American Politics. *The many faces of populism: Current perspectives*, 22, 79-100.
- Dourojeanni, M. (2019), *Ante las políticas de Jair Bolsonaro: Brasileños unidos por el ambiente*. https://www.academia.edu/39161397/Ante_las_pol%C3%ADticas_de_Jair_Bolsonaro_Brasile%C3%B1os_unidos_por_el_ambiente, Erişim Tarihi: 30.03.2020
- Finchelstein, F. (2019a), *Faşizmden Popülizme*. çev. A. Karatay, İstanbul: İletişim.
- Finchelstein, F. (2019b), *The Extremist Bolsonaro: the Very Dangerous Face of Populism in Brazil*. <https://www.resetdoc.org/story/extremist-bolsonaro-dangerous-face-populism-brazil/>, Erişim Tarihi: 30.03.2020
- Furtado, H. (2018), *El Efecto Bolsonaro*. <https://www.opendemocracy.net/es/mocraciaabierta-es/el-efecto-bolsonaro/>, Erişim Tarihi: 02.04.2020
- Garcia, A. (2019), Brazil under Bolsonaro: Social base, agenda and perspectives. *Journal of Global Faultlines*, 6(1), 62-69.
- Goldstein, A. A. (2019), *Bolsonaro: la democracia de Brasil en peligro*. Marea Editorial.
- Goldstein, A. A. (2018a), *Bolsonaro: en defensa de la tradición y el mercado*. Revista Espóiler.
- Goldstein, A. A. (2018b), *Las raíces del bolsofascismo*. Carbonelli et al. Dossier EleNão.
- Goldstein, A. A. (2018c), *Bolsonaro fue muy eficaz para capitalizar el pánico*. https://www.academia.edu/37799886/_Bolsonaro_fue_muy_eficaz_para_capitalizar_el_p%C3%A1nico_, Erişim Tarihi: 30.03.2020

- Gonçalves, L. P. (2017), Un ensayo bibliográfico sobre el integralismo brasileño. *Ayer*, 105(1), 241-256.
- Greven, T. (2016), The rise of right-wing populism in Europe and the United States. *A Comparative Perspective [La emergencia del populismo de derechas en Europa y Estados Unidos. Una perspectiva comparada]*. Friedrich Ebert Foundation, Washington DC Office, 1-8.
- Griffin, R. (2014), *Faşizmin Doğası*. çev. A. Selman, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Griffin, R. (2018), *Fascism: An Introduction to Comparative Fascist Studies*. Cambridge: Polity.
- Grigera, J. (2017), Populism in Latin America: Old and new populisms in Argentina and Brazil. *International Political Science Review*, 38(4), 441-455.
- Heywood, A. (2011), *Siyasal ideolojiler, Bir Giriş*. çev. A. K. Bayram vd., Ankara: Adres Yayınları.
- Hobsbawm, E. J. (2017), *Milletler ve milliyetçilik*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Hobsbawm, E. J. (2018), *Yaşasın Devrim*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Jair Bolsonaro's contentious first year in Office. (2020). The Economist. economist.com/the-americas/2020/01/04/jair-bolsonaros-contentious-first-year-in-office, Erişim Tarihi: 30.03.2020
- Kampwirth, K. (2014), *Kadınlar ve Gerilla Hareketleri: Nikaragua, El Salvador, Chiapas, Küba*. İstanbul: Sümer Yayınları.
- Laclau, E. (2005), *On populist reason*. Verso.
- Laclau, E. (2015), *Marksist Teoride İdeoloji ve Politika*. çev. F. Gültekin, İstanbul: Doruk Yayınları.
- Laclau, E. (2018), *Popülist Akıl Üzerine*. çev. N. B. Çelik, Ankara: Epos Yayınları.
- Leiras, S. (2019), *El fenómeno de los liderazgos anti políticos en Brasil durante la Nueva República: los casos de Fernando Collor de Mello y Jair Bolsonaro*. https://www.academia.edu/39827040/El_fen%C3%B3meno_de_los_liderazgos_anti_pol%C3%ADticos_en_Brasil_durante_la_Nueva_Rep%C3%ABlica_los_casos_de_Fernando_Collor_de_Mello_y_Jair_Bolsonaro, Erişim Tarihi: 02.04.2020
- Lempp, S. (2019), *Jair Bolsonaro and Affirmative Action: Political Rupture or Escalation?*. Allegra Lab.
- Mann, M. (2015), *Faşistler*. çev. U. Bayraktar, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mattos, M. B. (2019), *Bolsonaro electo presidente de Brasil: Cómo llegamos hasta acá? Para dónde vamos? Algunas observaciones preliminares, teniendo Antonio Gramsci como referencia*. <https://herramienta.com.ar/articulo.php?id=2933>, Erişim Tarihi: 28.03.2020
- Mejía, E. A. (2018), El papel del deporte en la irrupción fascista en Brasil: narrativa desde y con la campaña de Bolsonaro; The role of sport in the fascist irruption in Brazil: narrative from and with the Bolsonaro campaign. *Revista FAIA*, 7(31), 3.
- Mendes, A. (2020), The Current Paradox of Brazil. *Posts in This Series*, 17.
- Merino, G. E. (2019), *Bolsonaro en Argentina ¿de la muerte del MERCOSUR a la resurrección?*. <http://www.iade.org.ar/noticias/bolsonaro-en-argentina-de-la-muerte-del-mercosur-la-resurreccion>, Erişim Tarihi: 30.03.2020

- Mosse, G. L. (2019), *Genel Bir Faşizm Teorisine Doğru. Karşılaştırmalı Faşizm Çalışmaları*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mouffe, C. (2019), *Sol Popülizm*. çev. A. Yanık, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mouffe, C. (2005), The 'end of politics' and the challenge of right-wing populism. *Populism and the Mirror of Democracy*, 50-71.
- Mudde, C. (2017), Populism. An Ideational Approach. *The Oxford Handbook of Populism*, 43-68.
- Mudde, C., ve Kaltwasser, C. R. (2011), *Voices of the peoples: Populism in Europe and Latin America compared*. South Bend, Indiana: Helen Kellogg Institute for International Studies.
- Natanson, J. (2018), *Brasil: la nueva potencia de la derecha mutante*. Nueva Sociedad.
- Nöwak, J. (2018), *Brazil: Fascism on the Verge of Power?*. <https://www.globalresearch.ca/brazil-fascism-on-the-verge-of-power/5663203>, Erişim Tarihi: 27.03.2020
- Nöwak, J. (2019), *Bolsonaro: the First 100 days*. <https://socialistproject.ca/2019/04/bolsonaro-the-first-100-days/>, Erişim Tarihi: 31.03.2020
- Oliveira, G. M. D., ve Veronese, M. V. (2019), Brasil y el "fenómeno Bolsonaro": un análisis preliminar. *Revista mexicana de ciencias políticas y sociales*, 64(237), 245-267.
- Oroño, A. S. (2019), El Brasil de Bolsonaro: la captura antidemocrática del Estado de derecho. *Ciclos en la Historia, la Economía y la Sociedad*, 52, 141-152.
- Ostiguy, P. (2017), A socio-cultural approach. *The Oxford handbook of populism*, 99-128.
- Oualalou, L. (2019), Los evangélicos y el hermano Bolsonaro. *Nueva Sociedad*, 280, 68-77.
- Özbudun, S. (2012), *Latin Amerika'da Yerli Hareketleri*. Ankara: Dipnot Yayınları.
- Özbudun, S. (2008), *Latin Amerika'da İsyanın Tarihi*. Ankara: Ütopya Yayınevi.
- Özkazanç, A. (2018), Toplumsal cinsiyet karşıtı hareketler, otoriter popülizm ve Türkiye. *Sağ Popülizm*. İstanbul: Kaos Yayınları.
- Pahnke, A. (2018), Brezilya Krizi. Monthly Review, 51, *Latin Amerika ve Sol Redaksiyon Dergisi*.
- Panizza, F. (2005), *Populism and the mirror of democracy*. Verso.
- Pereyra Doval, G. (2018), *El triunfo de Jair M. Bolsonaro*. Brasil entre el desencanto de la política y el futuro de la democracia.
- Petras, J. (2005a), *Don't cry for Lula: the politics of a decaying workers regime*. <https://rebellion.org/dont-cry-for-lula-the-politics-of-a-decaying-workers-regime/>, Erişim Tarihi: 27.03.2020
- Petras, J. (2005b), *Sağ Sol Kutuplaşması Latin Amerika ve Emperyalizm*. çev. E. Coşkun, İstanbul: Mephisto Yayınları.
- Prinsloo, C. (2019), *Bolsonaro and the BRICS: Bull in a china shop?*. <https://www.africaportal.org/publications/bolsonaro-and-brics-bull-china-shop/>, Erişim Tarihi: 30.03.2020

- Puricelli, G. (2018), *Bolsonaro, la democracia en crisis*. https://www.academia.edu/37747847/Bolsonaro_la_democracia_en_crisis, Erişim Tarihi: 30.03.2020
- Rezende, R. (2018), Jair Bolsonaro, populismo de derecha y fin de ciclo político. *Revista Política Latinoamericana*, 7.
- Robinson, W. I. (2019), Global capitalist crisis and twenty-first century fascism: Beyond the Trump hype. *Science & Society*, 83(2), 155-183.
- Rodriguez, T. (2018), *Por qué ganó Bolsonaro en Brasil?* <https://razonpublica.com/por-que-gano-bolsonaro-en-brasil/>, Erişim Tarihi: 30.03.2020
- Roggero, F. S., ve Bertonha, J. F. (2013), *El fascismo en Brasil y América Latina: ecos europeos y desarrollos autóctonos*. Instituto Nacional de Antropología e Historia.
- Rubinich, L. (2018), *Bolsonaro y la degradación de las democracias liberales*. https://www.academia.edu/39141195/Bolsonaro_y_la_degradaci%C3%B3n_de_las_democracias_liberales, Erişim Tarihi: 29.03.2020
- Rummens, S. (2017), Populism as a threat to liberal democracy. *The Oxford handbook of populism*. (Eds. Kaltwasser, C. R., Taggart, P. A., Espejo, P. O., ve Ostiguy, P.), Oxford University Press.
- Saad-Filho, A., ve Boito, A. (2016), Brazil: The Failure of the PT and the Rise of the 'New Right'. *Socialist Register*, 52, 213-230.
- Saraçoğlu, C. (2017), Sağ Popülizm ve Faşizm Üzerine Yöntemsel Bir Tartışma: Küresel Örüntüler ve Ulusal Özgüllükleri Birlikte Anlamak. *Praksis*, 44-45, 1081-1104.
- Saraçoğlu, C. (2018), Sağ popülizm: Faşizme giden bir yol mu? *Yön Dergisi*, 40-45.
- Saraçoğlu, C. (2016), *Faşizmin ham gerçekleri, ideoloji ve sol*. <https://www.birgun.net/haber/fasizmin-ham-gercekleri-ideoloji-ve-sol-132542>, Erişim Tarihi: 23.03.2020
- Savran, S. (2006), Brezilya'da Lula faciası. *Praksis*, 14.
- Skidmore, T. E. (1990), *The politics of military rule in Brazil, 1964-1985*. USA: Oxford University Press.
- Stefani, P. (2018), *Biblia, buey y bala... recargados Jair Bolsonaro, la ola conservadora en Brasil y América Latina*. <https://nuso.org/articulo/biblia-buey-y-bala-ola-conservadora-brasil-bolsonaro-stefanoni/>, Erişim Tarihi: 29.03.2020
- Taggart, P. (2004), *Popülizm*. çev. B. Yıldırım, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Taggart, P. (1995), New populist parties in Western Europe. *West European Politics*, 18(1), 34-51.
- Taggart, P. (2018), Populism and 'unpolitics'. *Populism and the Crisis of Democracy. Concepts and Theory*, 35.
- The, L. G. H. (2019), Brazil enters the Bolsonaro zone. *The Lancet. Global health*, 7(2), 160.
- Tormey, S. (2019), *Populism: A Beginner's Guide*. Oneworld Publications.
- Valencia-García, L. D. (2018), *Is He A Fascist? The Election Of Jair Bolsonaro*. <https://www.radicalrightanalysis.com/2018/10/29/is-he-a-fascist-the-election-of-jair-bolsonaro/>, Erişim Tarihi: 29.03.2020

- Webber, J. R. (2020), A Great Little Man: The Shadow of Jair Bolsonaro. *Historical Materialism*, 28(1), 3-49.
- Weltmeyer, H. (2007), *Neoliberalizmi Aşmak*. çev. B. Baysal, E. Kahraman. İstanbul: Kalkedon Yayınları.
- Weyland, K. (2001), Clarifying a contested concept: Populism in the study of Latin American politics. *Comparative Politics*, 1-22.
- Weyland, K. (2017), A Political-Strategic Approach. *The Oxford handbook of populism*. (Eds. Kaltwasser, C. R., Taggart, P. A., Espejo, P. O., ve Ostiguy, P.), Oxford University Press.
- Yıldırım, D. (2009), AKP ve Neoliberal Popülizm. *AKP Kitabı: Bir Dönüşümün Bilançosu*, 66-107.